

Landschappen als uitdragers van identiteit

19 Friese schilders en hun visie op het landschap

Naam: Grytsje Kunst

Master thesis Culturele Geografie

**Faculteit Ruimtelijke
Wetenschappen**

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleider: Dr. Peter Grootte

Datum: 8-6-2015

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Samenvatting	4
1 Inleiding	5
Waarom Friesland.....	7
2 Theoretisch kader	9
2.1 Inleiding.....	9
2.2 Landschap	9
2.3 Representatie	12
2.3.1 Landschap in schilderkunst.....	13
2.4 Identiteit.....	14
2.4.1 Regionale identiteit van de mensen	15
2.4.2 Identiteit van de regio	17
2.4.3 Verbondenheid met een plaats - <i>place attachment</i>	17
3 Methoden.....	20
3.1 Kwalitatief onderzoek.....	20
3.2 Methoden	20
3.2.1 Diepte interviews	20
3.2.2 Participanten	21
3.3 Analyse	22
3.4 Ethiek.....	23
3.4.1 Informed consent	23
3.4.2 Anonimiteit en vertrouwelijkheid	24
3.5 Reflexiviteit	24
4 Analyse & resultaten	26
4.1 Introductie.....	26
4.2 Landschap als bron van inspiratie	26
4.3 Het landschap	31
4.3.1 Representatie landschap.....	33
4.3.2 Op onderzoek in het landschap – de manier van werken.....	40
4.4 Friese landschappen - het landschap in Friesland	51
4.5 Landschap als drager van identiteit	62
5 Conclusie.....	69

5.1 Conclusies.....	69
5.2 Discussie en aanbevelingen	71
Literatuur	73
Appendix	77

Voorwoord

Hierbij presenteer ik mijn masterscriptie in het kader van de master Culturele Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Deze studie heb ik gevolgd in combinatie met de bachelor Culturele Antropologie te Utrecht. Waar de bachelor Antropologie vooral gericht was op culturen en landen ver weg, lagen de onderwerpen van Culturele Geografie vaak dichterbij huis. Dit was een van de redenen om dit als vervolgstudie te kiezen, en ook omdat het meer gericht is op de inrichting van het landschap, de mensen die daar in wonen en de betekenis van het landschap voor hen. In tegenstelling tot de bachelorscriptie wilde ik voor de masterscriptie wat dichterbij huis blijven, en mij richten op mijn geboorteprovincie Friesland. De interessante positie van Friesland in Nederland, de aantrekking van het gebied op veel mensen en het feit dat ik er geboren ben maakt het tot een onderwerp dat ik graag als studie zou nemen voor mijn masteronderzoek. Onderwerpen als de Friese taal, Friese identiteit en het landschap in Friesland komen regelmatig langs in de media, helemaal nu Leeuwarden in 2018 Culturele Hoofdstad wordt. In dit onderzoek heb ik geprobeerd verschillende, voor mij boeiende, elementen te koppelen. Als onderzoeksgroep heb ik hierbij gekozen voor landschapsschilders, en de betekenis van de (Friese) landschappen voor hen. Met veel plezier heb ik door het landschap gereisd om de verschillende kunstenaars te bezoeken en met hen te spreken over het landschap, en met evenzoveel genoegen heb ik de interviews en literatuur verwerkt tot deze scriptie.

Voor het proces van het schrijven van de scriptie en het uiteindelijke resultaat, zou ik graag een aantal mensen willen bedanken, waaronder mijn begeleider Peter Groote. Zijn hulp bij het gehele proces, zoals het geven van tips, advies en kritiek zijn van grote betekenis geweest voor het eindresultaat. Ook gaat mijn dank uit naar Erik Betten, de schrijver van het boek “De Fries”. Mijn zoektocht naar een geschikt onderwerp voor de scriptie is begonnen met het lezen van dat boek en het volgen van een gastcollege daarover. Vanzelfsprekend bedank ik de respondenten, voor de tijd die ze namen mij mee te nemen in hun wereld van het schilderen van het landschap, zonder dat zou de basis van deze scriptie niet mogelijk zijn.

Juni 2015

Grytsje Kunst

Samenvatting

In Friesland komen onderwerpen als identiteit en landschap vaak naar voren. Dit zijn actuele thema's die nu met projecten als Leeuwarden Culturele Hoofdstad 2018, met onderdelen als *Living Landscapes* en *Sense of Place* weer meer belangstelling krijgen. Verschillende soorten actoren spelen hun eigen rol in de discussie over landschap en identiteit. Een van deze actoren zijn kunstenaars en hun kunst. Landschap is een thema dat vaak terug te vinden is in verschillende vormen van kunst. In dit onderzoek zal getracht worden een antwoord te vinden op de volgende hoofdvraag: hoe worden de landschappen in Friesland door de 19 geïnterviewde hedendaagse landschapsschilders uit Friesland gerepresenteerd?

Deelonderwerpen zijn vraagstukken als waar komt de interesse voor het landschap vandaan, welke landschappen worden verbeeld en welke elementen daarin, en in hoeverre worden deze representaties door de schilders gezien als dragers van (Friese) identiteiten?

Negentien hedendaagse Friese landschapsschilders zijn geïnterviewd en aan de hand van de analyse van deze data wordt dieper ingegaan op hun ideeën ten aanzien van schilderkunst in relatie tot landschap en de mogelijke betekenis daarvan voor hun identiteit. Uit de resultaten van de data-analyse kwam een viertal conclusies naar voren. Een daarvan is dat plaats belangrijk is in de zin van zich er thuis voelen en de juiste emoties op roepen, maar plaats is niet belangrijk in de zin van een exacte, topografische plaats. Dit heeft te maken met het feit dat landschap persoonlijk is, een schilderij daarvan dus ook. Een schilderij is vaak niet precies zo in het landschap terug te vinden. Dit komt doordat elementen worden weggelaten, versterkt of toegevoegd. Dit haakt in op de tweede conclusie, namelijk dat herinneringen en *roots* erg belangrijk zijn in de vorming van plaatsverbondenheid, en daarmee voor het schilderen van het landschap. Een derde conclusie, die logischerwijs uit het eerdergenoemde voortkomt, is dat landschap persoonlijk is. Zowel bij het definiëren van landschap, als bij het maken van een landschapsschilderij. Het proces vindt plaats in ons hoofd. Verder is gebleken dat identiteit niet (bewust) een grote rol speelt bij het schilderen van landschappen, en daardoor ook minder van belang is in dit onderzoek dan van te voren gedacht. Dit komt waarschijnlijk doordat het een moeilijke term is, waar je niet dagelijks bewust mee bezig bent. Dit maakt het lastig te omschrijven.

1 Inleiding

“Fryslan do libbest, do libbest as an hert, gjin dei dat ik net even oan dy tink. .. Dyn wide loft, de sinne oer it waad, boerepleatsen yn it beammeskaad”

(Baukje Wyttsma & Anne Oosterhaven, Simmer 2000 Liet).

Dit citaat van het lied ‘Simmer 2000’ geeft het *langstme* (verlangen) weer dat bij nogal wat Friezen heerst die in het buitenland wonen of zich voor kortere tijd buiten Friesland bevinden. Voor deze *Friezen om útens* was het evenement Simmer 2000, waar dit lied onderdeel van uitmaakt, een roep om nogmaals terug te komen naar *it heitelân* voor een grote reünie. Duizenden Friese emigranten gaven hier gehoor aan en kwamen terug naar Friesland. De aantrekkingskracht van dit evenement geeft aan dat Friesland een provincie is waar (ex-)inwoners zich op een of andere manier zo verbonden mee voelen dat ze er naar terug verlangen. In bovenstaand citaat komt ook het landschap aan bod, als belangrijk beeld in de herinnering aan Friesland. Hoe deze band met en het verlangen naar de provincie Friesland ontstaat en wat het precies inhoud is een boeiend onderwerp van studie. Verder worden de provincie Friesland en haar bewoners, met eigen taal en karakter gezien als onderscheidend van de rest van Nederland.

Het landschap van Friesland, en niet alleen Friesland maar heel Nederland, en waarschijnlijk wereldwijd, staat ter discussie zodra er grote veranderingen plaats vinden. Het landschap is altijd aan verandering onderhevig, maar bijvoorbeeld de mogelijke komst van windturbines of opschaling van de landbouwindustrie zorgen voor nogal wat commotie onder de bewoners. De actuele discussies omtrent veranderingen in het landschap maken de koppeling daarvan met Friesland en het verlangen naar de provincie wetenswaardig. Nu heeft het landschap voor iedereen weer een bepaalde waarde. Zo zullen boeren, natuurbeschermers, inwoners, recreanten en emigranten allemaal hun eigen beeld van het landschap hebben en waarde hechten aan specifieke eigenschappen hiervan. Landschapsschilders vormen een groep die interessant is voor dit onderzoek is. Zij zijn namelijk zowat dagelijks met het landschap bezig en verdienen er zelfs grotendeels hun geld mee. Deze schilders zijn met name interessant omdat zij een rol spelen in de beeldvorming van het landschap, dat concreet tot uitbeelding komt, namelijk in een schilderij. Zij zullen een goed beeld kunnen geven van de relatie landschap – Friesland – identiteit. Naar aanleiding van deze redenering ben ik tot de volgende onderzoeksvraag gekomen:

Hoe worden de landschappen in Friesland door de 19 geïnterviewde hedendaagse landschapsschilders uit Friesland gerepresenteerd?

Deelvragen hierbij zijn:

- Waar, denken de schilders zelf, komt bij hun de interesse voor het landschap vandaan?
- Wat zijn de (Friese) landschappen die de Friese landschapsschilders verbeelden? Welke landschappen en welke elementen daarvan/daarbinnen, en welke juist niet?
- In hoeverre worden deze representaties door de schilders gezien als dragers van (Friese) identiteiten?

Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in de concepten landschap en identiteit en de relatie daarvan met kunst. De verbanden onderling zijn onderbelicht in de wetenschappelijke literatuur, met name als het gaat over de relatie landschap en identiteit. Interessant is het om te kijken naar hoe men zelf landschap als identiteitsvormende factor ziet, en hoe landschap wordt gebruikt om Friesland een bepaalde identiteit te geven. De rol die kunst in identiteitsvorming speelt komt nog maar matig aan bod in de literatuur, waardoor dit onderzoek een belangwekkende aanvulling kan zijn. Aan de hand van interviews zal worden geprobeerd inzicht te krijgen in hoe hedendaagse landschapsschilders de relatie van het (Friese) landschap zien met de constructie van identiteit en hoe deze landschappen gerepresenteerd worden. Dit gaat dus over hedendaagse kunstenaars, de manier waarop het landschap nu in de schilderijen wordt verwerkt en niet over de kunstgeschiedenis. Het onderzoek zal gericht zijn op hedendaagse kunstenaars die zich (onder andere) bezig houden met de Friese landschappen, dit kunnen mensen zijn afkomstig uit Friesland maar ook uit andere delen van Nederland. Belangrijk te benadrukken is het feit dat er 19 kunstenaars zijn geïnterviewd, en dat de hier gedane uitspraken ook slaan op de interviews met deze 19 personen. Het is dus niet een weerspiegeling van de gehele groep hedendaagse landschapsschilders in Friesland.

Dit onderzoek geeft mensen de mogelijkheid te vertellen en na te denken over hun identiteit en inzicht te geven in (hun) identiteit en de relatie met landschap. Men zou op die manier meer bewust kunnen worden van de rol van landschap en kunst in hun identiteit. Het is ook interessant te ontdekken of het feit dat men met landschappen bezig is, of de manier waarop dit gebeurt, ook relatie heeft met hun identiteit, of bijvoorbeeld met hun verleden.

Verwacht wordt dat schilders zich duidelijk bewust zijn van het landschap om hen heen, vooral omdat dit onderdeel is van hun werk, maar misschien ook door een grotere verbondenheid met het landschap dan niet-schilders. Dit bewustzijn van het landschap kan juist ook bijdragen aan een grotere plaatsverbondenheid die ze ervaren. Door het zoeken naar landschappen en elementen daarin die bruikbaar kunnen zijn voor een schilderij wordt een andere manier van kijken gevormd dan iemand die niet schilder is en gewoon van A naar B reist. Deze manier van kijken is echter ook voor iedere schilder weer anders, evenals de manier waarop het uiteindelijke schilderij gevormd wordt. Ook is te verwachten dat de schilders uit de verschillende beelden van het landschap die elementen filteren die zij bruikbaar en passend achten voor een schilderij dat ze willen maken. Hierdoor ontstaat dan een landschapsschilderij van een landschap dat uit een aantal gecombineerde elementen gevormd kan worden, een soort ideaal- of fantasiebeeld wat in de werkelijkheid niet precies zo hoeft te bestaan en dus ook niet per se sterk gekoppeld is aan een bepaald landschap.

In deel 2 van dit onderzoek zullen in het theoretisch kader de verschillende relevante concepten en bijbehorende literatuur besproken worden. In deel 3 worden de verschillende methoden die zijn gebruikt voor dit onderzoek uitgelicht en in deel 4 worden de concepten uit deel 2 gekoppeld aan de data verkregen uit de interviews. Tot slot volgt in deel 5 een conclusie van het geheel.

Waarom Friesland

Friesland wordt door de meeste andere provincies van Nederland wel gezien als het hoge noorden, een provincie ver weg, die met zijn eigen taal en bevolking nogal eigenzinnig is. Dit beeld ontstaat mede doordat de roep voor onafhankelijkheid nogal eens geklonken heeft. Het Schotse referendum (september 2014), dat op de voet gevolgd werd door De Fryske Nasjonale Partij (FNP), sluit daarbij aan.

Het is een diverse provincie als het gaat om landschapstypen. Landschappen gebaseerd op ondergrond, zoals zand-, veen- en kleigebieden, maar ook specifieke gebieden als de eilanden en Gaasterland. Alleen al in Friesland zijn volgens Abrahamse (1993) en Schroor (2008) negen verschillende landschappen te vinden, waarvan sommigen doorlopen in de aangrenzende provincies. Deze landschappen zijn dus niet per se uniek voor Friesland, ze zijn ook in andere provincies te vinden (Abrahamse, 1993; Schroor, 2008). Deze onderverdeling van landschappen is natuurlijk niet een vaststaand gegeven en is aan discussie onderhevig. Evenals het onderwerp Friese identiteit. Bestaat er wel zoiets als de Friese identiteit? Er zijn

verschillende mensen die het Friese karakter proberen te beschrijven, en het is interessant te kijken hoe deze karaktereigenschappen aan het landschap verbonden zijn. Met de actuele discussies omtrent gemeentelijke herindelingen en een mogelijk fusie van de drie noordelijke provincies laait ook de discussie over de regionale identiteit weer op, zeker in Friesland. Erik Betten, journalist en historicus, heeft in de zomer van 2013 het boek 'De Fries' gepubliceerd, waarin hij verschillende facetten van het Fries-zijn onderzoekt. Wanneer ben je nu een echte Fries? Wat zijn de verschillende karaktertrekken die daarbij horen en wat maakt dat nu eigenlijk uit voor het Fries zijn of Fries voelen? (Betten, 2013). Een hoofdstuk van het boek wordt besteed aan landschap en ook kunst komt tussendoor kort aan bod. De schrijver geeft zelf al aan dat het niet een uitputtend verslag is over de Friese identiteit, dat er veel meer over geschreven kan worden en dat er veel meer facetten zijn die met de Friese identiteit te maken hebben. Kunst en landschappen zijn twee onderbelichte facetten die in dit onderzoek breed aan bod zullen komen. Een soortgelijk onderzoek is gedaan door Huub Mous, die in 'De kleur van Friesland' op zoek gaat naar de Friese identiteit in beeldende kunst van Friesland, van na de Tweede Wereldoorlog. Hij kijkt hierbij vooral naar hoe een bepaalde Friese identiteit terug te vinden is in de kunststromingen (Mous, 2008).

De 'eigenaardigheid' van Friesland en de aandacht die de provincie, of bepaalde elementen van die provincie, heeft gekregen, maakt het een interessante context voor een onderzoek naar de relatie van het landschap en hedendaagse schilderkunst.

2 Theoretisch kader

2.1 Inleiding

In dit theoretisch kader zullen de belangrijkste concepten en hun onderlinge relaties aan het licht gebracht worden. Allereerst zal ingegaan worden op landschap, vervolgens op representaties van landschap en dan met name in de schilderkunst. Het tweede centrale begrip van dit onderzoek, identiteit, zal worden opgesplitst in regionale identiteit en de identiteit van de regio. Dit komt samen in het begrip dat tot slot behandeld wordt, namelijk *place attachment*.

2.2 Landschap

Bij iedereen roept het woord landschap verschillende associaties op. De een denkt aan een boer aan het werk op het land, de ander aan een fietstocht in de vrije tijd, weer een ander aan de flora en fauna in een landschap of aan de mogelijkheid er een mooi schilderij van te maken. Bovendien heeft iedereen wel herinneringen aan landschappen vanuit de jeugd. Men heeft dus verschillende belangen en interesses bij een landschap. Dat zorgt er voor dat mensen in hetzelfde gebied verschillende landschappen zien, wat komt doordat onze waarneming meteen mentaal verwerkt wordt en gekoppeld aan de voorkennis die iemand heeft. “We zien wat we willen zien en wat we gedeeltelijk kennen en kunnen herkennen” (Antrop, 2007, p.67). De objectieve werkelijkheid wordt met de subjectieve mentale werkelijkheid verbonden. De culturele context is daarbij belangrijk. Die zorgt ervoor dat iedereen anders tegen het landschap aankijkt en er dan ook anders mee omgaat. De nieuwe culturele geografie stelt dan ook dat de persoonlijke en collectieve achtergrond van een individu bepalend zijn bij het belang dat men toeschrijft aan een landschap, en dat daarom een enkele definitie van landschap een illusie is (Elerie & Spek, 2010). Howard (2011) stelt ook dat landschap heel persoonlijk is en dat het onze cultuur, natuur en geschiedenis reflecteert. Elke persoon, cultuur of wetenschappelijke discipline heeft een eigen betekenis voor landschap, die verandert met de tijd, en afhangt van de culturele periode (Elerie & Spek, 2010). Dit blijkt ook wel uit de vele uiteenlopende definities gegeven in literatuur, welke we in de volgende alinea zullen bekijken. Waar wel overeenstemming over bestaat, is dat landschap een sociaal product is. Een beeld wat in de hoofden van mensen wordt gevormd en dus voor iedereen anders is. Zo geeft Huub Mous (2012) aan dat “het landschap niet buiten ons bestaat, maar in onszelf aanwezig is. Het landschap zit in het cultureel-historische format, waarmee we de wereld

buiten ons waarnemen”. Ook de volgende citaten geven aan dat landschap een proces is wat in het hoofd vorm krijgt: ‘*Any landscape is a condition of the spirit*’ Henri Frédéric Amiel (Taylor, 2008, p.1) en “.. *landscape is composed of not only what lies before our eyes but what lies within our heads.*” D.W. Meinig (1979, in Kaymaz, 2012, p.251).

In Oakes en Price (2008) worden verschillende pogingen om landschap te definiëren belicht. Enkele daarvan zijn: het landschap als het uiterlijk van een bepaald deel van het land (Oakes & Price, 2008, p.2), een land onder identificeerbaar eigendom van een individu of groep (Oakes & Price, 2008, p.149), of het landschap als een samenhangende verzameling van natuurlijke en culturele kenmerken, klein genoeg om in een oogopslag te vangen (Oakes & Price, 2008, p.150). Een soortgelijke onderscheiding wordt in Holloway en Hubbard (2001) gemaakt, aan de hand van drie aspecten van landschap: landschap als observeerbare oppervlakte van de aarde; de visuele expressie van de relatie tussen mens en omgeving; en landschap als gerepresenteerd/gecreëerd. Dit onderscheid komt ook terug in de *Dictionary of Human Geography* (2009, p. 409-411), namelijk het onderscheid tussen landschap als een ‘*visual appearance of land*’ en landschap als ‘*pictorial depiction*’. De associatie van landschap met visuele kunst en landelijke of natuurlijke omgeving, komt duidelijk naar voren in de definitie die zij geven, namelijk landschap als “*a) portion of land or scenery which the eye can view at once and b) a picture of it.*” Jacobs (2002, in Kruit, Salverda & Hendriks, 2004, p.23) onderscheid het ware landschap, het juiste landschap en het waarachtige landschap. Hiermee refereert hij aan ‘drie manieren waarop het landschap zich manifesteert, namelijk als materie in de fysieke werkelijkheid, als normen in de sociale werkelijkheid en als gevoelens in de innerlijke werkelijkheid.’ Mitchell (2002, pp.5-18) stelt dat het niet zo zeer gaat om wat het landschap is, maar om wat het landschap doet en hoe het werkt als sociale praktijk. Landschap kan daarbij de inhoud zijn van een representatie in een medium (bijvoorbeeld een schilderij), het kan zelf een medium zijn waarin het een sociale, geologische of historische boodschap uitdraagt of het kan gezien worden als ‘*a medium of exchange and social practice expressing visual appropriation, identity and power*’ (Mitchell, 2002, p.3).

Uit bovenstaande citaten komen zowel de fysieke aspecten als de mentale aspecten van landschap naar voren. Een meer fysisch geografische definitie komt van Berendsen (2008, p.1), namelijk het landschap als “een deel van het aardoppervlak, waarin de landschapsfactoren gesteente, reliëf, klimaat, bodem, water, lucht, plant, dier en mens onderling met elkaar in verband staan en een geïntegreerd geheel vormen”. In deze definitie komt de mens ook al naar voren, en natuur is dan ook niet van cultuur los te maken. Deze

interactie zorgt ervoor dat het landschap constant verandert en dat bepaalde culturele aspecten in het landschap te ‘lezen’ zijn. “*Diverse cultures have diverse landscapes* (Lindström, 2011, in Sulina, 2012, p.135), *because landscapes are culture products which simultaneously both create and recreate culture*” (Crang, 1998, in Sulina, 2012, p.135). Landschap kan op deze manier ook gezien worden als een belangrijk ‘historisch artefact’ wat behouden moet blijven (Howard, 2011). Deze connectie van natuur en cultuur komt ook naar voren in de definitie van landschap van de Raad van Europa (2002): “*Landscape means an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors.*” Hierbij is het individu belangrijk, dat bepaalde betekenissen en waarden aan een gebied hangt, maar ook het collectief, dat ervoor zorgt dat waarden en betekenissen van individuen tegen elkaar worden afgewogen en als nog belangrijker worden gezien. Dit landschap kan iemands achtertuin zijn, maar ook de nationale en internationale natuurparken verspreid over de wereld. Dat landschap het resultaat is van interactie tussen natuurlijke en menselijke factoren, zoals voorgesteld door de Raad van Europa, is gekoppeld aan het idee van Crang (1998), die stelt dat landschap een cultureel product is, dat tegelijkertijd een cultuur (her)vormt. Hier is echter niet mee gezegd dat landschapsgrenzen samenvallen met culturele grenzen. Mensen die in hetzelfde gebied wonen kunnen verschillende betekenissen aan dit gebied hechten, bijvoorbeeld doordat ze verschillende ervaringen hebben, verschillende *historical narratives* en verschillende omgevingsrollen spelen (Sulina, 2012, p.141). Dit proces wordt beïnvloed door globalisering, met de ontwikkeling van nieuwe technologieën en de daarmee gepaard gaande bewegingstromen. Hierdoor worden grenzen aan de ene kant vervaagd, doordat men ze (fysiek en mentaal) makkelijker oversteekt, maar wordt men zich juist ook meer bewust van deze grenzen, doordat ze ‘bedreigd’ worden door nieuwkomers. Verandering wordt hierbij vaak gezien als achteruitgang, als verlies. We weten allemaal dat landschap veranderlijk is, toch hebben we het ergens liever niet en spreken we al snel over ‘verlies’ van de bestaande identiteit (Born, Drenthen, Lemmens & Slobbe, 2011). In relatie met globalisering wordt er wel gesproken van homogenisering, het gelijkwaardiger, en voor sommige mensen wellicht saaier worden van het landschap, en daardoor een verlies aan identiteit van het landschap, plaats en misschien de mens, door een gevoel van ontworteling en heimwee (Born et al. 2011, p.167). Echter, volgens Renes (2012) moeten we niet treuren over verandering. Verandering en stabiliteit vinden afwisselend plaats. Dit duidt op een van de misverstanden over landschap die Renes noemt, namelijk dat landschappen vroeger minder snel veranderden dan nu (Renes, 2012). Ook de ondertitel van het ‘Project Fryske Fiersichten:

Heb het lef om te veranderen!’ geeft de noodzaak weer om verandering niet per se als iets negatiefs te zien.

De definitie van landschap die in deze thesis wordt aangehouden is de definitie van de Raad van Europa (2002): ‘een gebied, zoals waargenomen door mensen, waarvan het karakter het resultaat is van de actie en interactie van natuurlijke en/of menselijke factoren’. Met name de perceptie is hierbij belangrijk, dat is waar het om draait in dit onderzoek; hoe zien de 19 landschapsschilders het landschap? Wat verstaan zij onder (Fries) landschap en hoe komen verschillende landschappen terug in hun schilderwerken?

2.3 Representatie

Zoals gezegd zijn in de beschrijving van landschap in de *Dictionary of Human Geography* (Gregory, Johnston & Pratt, 2009) twee opvattingen dominant, namelijk het landschap als visuele verschijning van het land en het landschap als afbeelding of voorstelling, oftewel een representatie. Vanwege het belang van representaties in verschillende beschrijvingen van landschap en zeker ook voor dit onderzoek, volgt hier een aparte paragraaf over representatie. Volgens hetzelfde woordenboek is een representatie een symbool of een beeld, of een proces om iets begrijpelijk en identificeerbaar weer te geven (Gregory et al., 2009, p.645).

Landschappen worden voor verschillende representaties gebruikt, zoals muziek, gedichten, foto's of schilderijen, in media en reclame, maar ook als tentoonstellingsruimte voor installaties (land art). Dat is ook wat Cosgrove en Daniels (1988, p.1) in het volgende citaat duidelijk maken: *Landscape “may be represented in a variety of materials and on many surfaces—in paint on canvas, in writing on paper, in earth, stone, water and vegetation on the ground. A landscape park is more palpable but no more real, nor less imaginary, than a landscape painting or poem.”* Deze vormen van representaties kunnen een fundering vormen voor een nationale of regionale identiteit (Renes, 2012). De relatie met identiteit komt in 2.4 aan bod. Holloway en Hubbard (2001, p.144) zien representatie als *“any means of communication by which people tell each other about the world and share information”*. Centraal hierin staat communicatie, waarbij signalen, betekenissen en de individuen die de signalen ‘lezen’ en interpreteren belangrijk zijn. In de schilderkunst zijn de schilderijen de middelen van communicatie en de toeschouwers de ontvangers die de schilderijen interpreteren.

Kaymaz (2013) refereert in zijn artikel aan het feit dat er een tweezijdige relatie is tussen een persoon en een plaats. Plaatsen beïnvloeden de identiteit van een persoon, maar mensen

creëren, veranderen of behouden juist ook de fysieke omgeving op zo'n manier dat ze het gevoel hebben dat het henzelf reflecteert. Hierbij is the fysieke omgeving een reflectie van de identiteit van de gebruikers (Kaymaz, 2013, p.745). Dit geldt niet alleen voor het fysieke landschap, maar gebeurt ook in de representaties daarvan, zoals schilderijen. Wat schildert men wel of wat laat men (bewust) weg? Is de representatie mooier dan, een idealisering van de werkelijkheid? En op welke manier draagt dat bij aan de identiteitsvorming van een persoon? Stuart Hall zegt hierover het volgende: *question is not about who we are or where we come from, so much as what we might become, how we have been represented and how that bears on how we might represent ourselves* (Gregory et al., 2009, p.366). Representatie is dus erg belangrijk in de vorming van een identiteit, in het creëren van onderscheid tussen 'ons' en de 'ander'.

2.3.1 Landschap in schilderkunst

Het landschap vormt al sinds de 15^e eeuw een genre in de schilderkunst, uitgewerkt door schilders als Van Ruisdael, Constable en Bruegel. Het toont ons veranderingen in het landschap, maar ook in de zienswijze van de kunstenaars van het landschap. Diende het landschap eerst vooral als achtergrond van bijvoorbeeld een portret en als decoratie in het interieur, later, in de 15^e eeuw, werd het landschap hoofdonderwerp in de schilderkunst (Lörzing, 1986). Dit heeft er ook mee te maken dat het landschap eerst vooral als praktisch wordt gezien, als plek om te wonen en voedsel te produceren, waar de kunstenaars juist meer de aandacht vestigen op de esthetische waarde van het landschap. Hierbij wordt het belang van kunst(enaars) in de collectieve beeldvorming van het landschap al duidelijk. Door het exposeren van deze schilderijen maar ook door de media en reclames worden de voorstellingen van het landschap herhaald en bevestigd, en worden ze verankerd in de denkbeelden van mensen. Een conclusie van Jungerius, van den Ancker en Wevers (2012) is dat een schilderij, veel meer dan een foto, de kunstenaar de mogelijkheid geeft om een impressie van de essentie van het landschap te geven. De mate van objectiviteit hangt volgens hen af van de huidige artistieke beweging, maar ook van de voorkeuren en vaardigheden van de kunstenaar. Landschappen worden op vele verschillende manieren weergegeven. Zo zijn er onder andere kubistische, abstracte, surrealistische, expressionistische of realistische landschappen. In veel van deze landschappen worden veel details weggelaten, waardoor de schilder zijn of haar beeld van het landschap neerzet. Krul (2006, p.647) stelt dan ook dat het vast staat dat de schilderkunst effect heeft gehad op de manier waarop wij het landschap waarnemen. "Het nationale Nederlandse landschap is een weide met koeien, sloten, riet en

wilgen, met in de verte een kerktoren of een molen tussen het geboomte.” Dat wij het Nederlands landschap zo zien komt doordat het vele malen zo is uitgebeeld, op schilderijen en vervolgens “in de Verkade-albums, op de schoolplaten, in toeristische folders en brochures, in reclameprenten en op de verpakking van levensmiddelen.”

Een dramatische wolkenlucht, de nietigheid van de mens, de overheersing van de elementen van de natuur in woeste landschappen. Dit is Nederland in de 17^e eeuw zoals weergegeven in de schilderijen van Jacob van Ruisdael. Het betreft echter geen weergave van de realiteit, maar een gecomponeerde; imposanter, dramatischer en poëtischer dan de werkelijkheid. Geschilderd ‘uyt den gheest’ (versus ‘naer ’t leven’), met als doel de essentie van het landschap weer te geven, niet de topografische werkelijkheid (Zeil, 2006). Nicolaes Berchem, een collega van Van Ruisdael die in dezelfde periode leefde en werkte, werd ook wel een Hollands Italianisant genoemd door zijn schilderijen van de landschappen van Italië. Opmerkelijk is dat hij zelf nooit in Italië is geweest. Hij baseerde zijn werk op prenten van mensen die daar wel zijn geweest en de rest kwam ‘uyt den gheest’. “Het zijn mengsels, van Hollandse luchten en wolken, Hollandse ruïnes en vee, hier en daar een Haarlemse windmolen, en dat wat de schilder dacht dat typisch Italiaans was” (Zeil, 2006). Geïdealiseerde, niet naar de werkelijkheid geschilderde landschappen, die, zoals zal blijken, ook zeer belangrijk zijn in de hedendaagse landschapsschilderkunst.

Een inheems landschap en nietigheid van de mens in de 17^e eeuw verschuift naar de invloed van de mens op het landschap door industrialisering en technologische vooruitgang. Ook wordt er meer gebruikt gemaakt van abstractie en geëxperimenteerd met materiaalgebruik. Eind 19^e eeuw kreeg het thema landschap opnieuw een opleving in de schilderkunst met de oprichting van de Haagse school, een groep kunstenaars die het landschap op een realistische manier weergeven, en vooral de lucht en het licht als belangrijk zien. Leden van deze school, zoals Israëls en Mauve, zetten zich af tegen dit idealiseren van de werkelijkheid. Zij streefden een realistische weergave na (Krul, 2006).

2.4 Identiteit

De representaties van landschap, zoals in muziek, op postzegels of op schilderijen kunnen een rol spelen bij de vorming van een collectieve of individuele identiteit. Zo vormt de mens het landschap, maar het landschap ook de mens. Plaats wordt daarbij onderdeel van wie we zijn, van onze identiteit. Hierbij kan het zichtbare landschap een rol spelen, maar ook de geuren, geluiden, kleuren, klimaat en mensen die daarmee verbonden zijn, en wat men associeert met

een bepaald gebied. Dit geeft dus al aan dat landschap veel meer is dan alleen het zichtbare (Holloway & Hubbard, 2001, pp.81-88) . Al deze aspecten dragen bij aan een emotionele en cognitieve band met een plaats, wat zorgt voor herkenning, een gevoel van veiligheid, maar ook een gevoel ergens bij te horen, *sense of belonging*. Dit sluit aan op het concept *place attachment*, een concept dat verderop in deze paragraaf zal worden besproken. Identiteit van een plaats is dus vooral de betekenis die een individu hier aan hecht (Kaymaz, 2013, p.740).

Identiteit en landschap zijn niet alleen verbonden aan elkaar, ze zijn ook beide moeilijk te definiëren, en als daar al een poging toe is gedaan bestaat er vaak onenigheid over het resultaat. Dat identiteit lastig te definiëren is komt mede door de verscheidenheid aan identiteiten, zoals persoonlijke, sociale, religieuze, nationale, politieke en culturele identiteit. Mak (2013) gebruikt de tweedeling binnen identiteit, enerzijds gericht op de gemeenschap, inclusief taal, en anderzijds het verhaal van ruimte, landschap als drager van identiteit. Paasi (2002, 2003) maakt een zelfde soort onderscheid tussen regionale identiteit en de identiteit van een regio. Met regionale identiteit wordt het bewustzijn van de mensen met betrekking tot een bepaald gebied bedoeld. Met de identiteit van een regio de natuurlijke en culturele kenmerken van een gebied. Omdat dit onderscheid vaker terug komt in de literatuur heb ik ervoor gekozen dat in deze paragraaf aan te houden. Allereerst regionale identiteit van de mensen en vervolgens de identiteit van een regio. Dit komt aan het eind samen in het begrip *place attachment*.

2.4.1 Regionale identiteit van de mensen

Naast geslacht, stand of religie zijn ook de regio en het landschap elementen in de vorming van sociale identiteiten. De regionale identiteit van de mensen, oftewel hun identificatie met de regio (Paasi, 2002, 2003) gaat over de persoonlijke betekenis die een regio of landschap voor een individu of groep heeft. Dit geldt voor mensen van binnen maar ook van buiten de regio. Stobbelaar en Hendriks (2006) stellen dat de persoonlijke betekenis van een landschap tot stand komt door de associaties en herinneringen verbonden aan plekken. Dat mensen een deel van hun identiteit ontleen aan het landschap waar ze zijn opgegroeid of wonen, gebeurt op minstens drie manieren, namelijk:

1. landschap als fysieke omgeving: het waarnemen van het landschap en er daardoor een band mee op te bouwen;
2. landschap als sociale omgeving: als plek voor bepaalde handelingen;

3. landschap als culturele omgeving: als plek voor fantasie, mythe, verbeelding en persoonlijke geschiedenis (Stobbelaar & Hendriks, 2006, p.6).

Ook maken zij onderscheid tussen een existentiële identiteit, die mensen ontlenen aan landschappen en de geografische identiteit, die de mens toekent aan zijn omgeving (Stobbelaar & Hendriks, 2006, p.6). Dat is dus wat Paasi doet in het onderscheid tussen regionale identiteit en identiteit van de regio.

Collectieve geschiedenis, massamedia en *invented traditions* spelen een rol in natievorming die volgens Benedict Anderson kan resulteren in *imagined communities*, verbeelde gemeenschappen die een gevoel van identiteit delen maar elkaar lang niet allemaal persoonlijk ontmoet hebben (Betten, 2013; Renes, 2012). Naast *imagined communities* zouden er ook *imagined landscapes* kunnen zijn. Landschappen die iemand zelf niet heeft gezien maar die wel een sterke rol spelen in een (nationale) identiteit en waar iemand zich desondanks mee verbonden voelt. Hier spelen de verschillende verhalen en beeldende representaties een rol, die makkelijk te verspreiden zijn en die zorgen voor het gevoel van verbondenheid. Kenmerken van landschappen die volgens Renes (1999) vaak verbonden worden aan (nationale) identiteit zijn ruraal, statisch en natuurlijk ('wildernis'). Dit duidt ook op het verlangen naar behoud van hoe het 'vroeger' was, zoals aangeduid in paragraaf 2.2.

Zowel landschappen als identiteiten zijn dynamisch en constant aan verandering onderhevig. En net zoals globalisering invloed heeft op landschap, is het waarschijnlijk dat identiteit hierdoor verandert. Door nieuwe technologieën en grotere mobiliteit kan men zich meer verbonden voelen met mensen ver weg. Dit sluit weer aan op het begrip *imagined communities* van Anderson (Betten, 2013; Renes, 2012). Het dynamische karakter van identiteit gaat gepaard met het behouden van bepaalde aspecten, het ontdekken en toevoegen van nieuwe interessante aspecten en het vergeten van weer andere kenmerken (Paasi, 2002). In dit proces is een machtelelement aanwezig, want wie bepaalt precies wat behouden blijft en wat niet? Massey spreekt hierbij van *power geometrics* (Oakes & Price, 2008; Paasi, 2003). Het hebben van een bepaalde identiteit gaat automatisch samen met het uitsluiten van diegenen die die identiteit niet hebben, het creëren van een scheiding tussen wij en zij (Oakes & Price, 2008). De identiteit van de ander vormt dus eigenlijk de eigen identiteit. En net zoals identiteit van een persoon vorm krijgt door anderen uit te sluiten en te kijken naar wat de ander (niet) is, worden landschappen op dezelfde manier vergeleken en wordt een landschapsidentiteit gevormd. Voor het creëren van een groepsidentiteit (zoals nationalisme) worden nogal eens

collectieve verhalen gebruikt, vaak ontleend aan de geschiedenis. Geschiedenis is dan ook een belangrijke bouwsteen van identiteit (Renes, 1999). Het creëren van deze *narratives*, en daarmee een bepaalde groepsidentiteit, wordt echter steeds lastiger door de toenemende mobiliteit, welke kan resulteren in gemixte identiteiten. Het minder belangrijk worden van grenzen en bepaalde *narratives* zorgen er voor dat een (kleine) groep mensen terugverlangt naar het ‘oude, authentieke of originele’. Dit belang van stabiliteit en veiligheid komt ook naar voren in het volgende citaat; “*The core of identity in a general sense rests on human beings’ need to obtain and hold stability and security*” (Ruutsoo, 1999 in Sulina, 2012, p.135). Dit belang voor stabiliteit geldt voor persoonlijke identiteit, maar ook voor landschapsidentiteit.

2.4.2 Identiteit van de regio

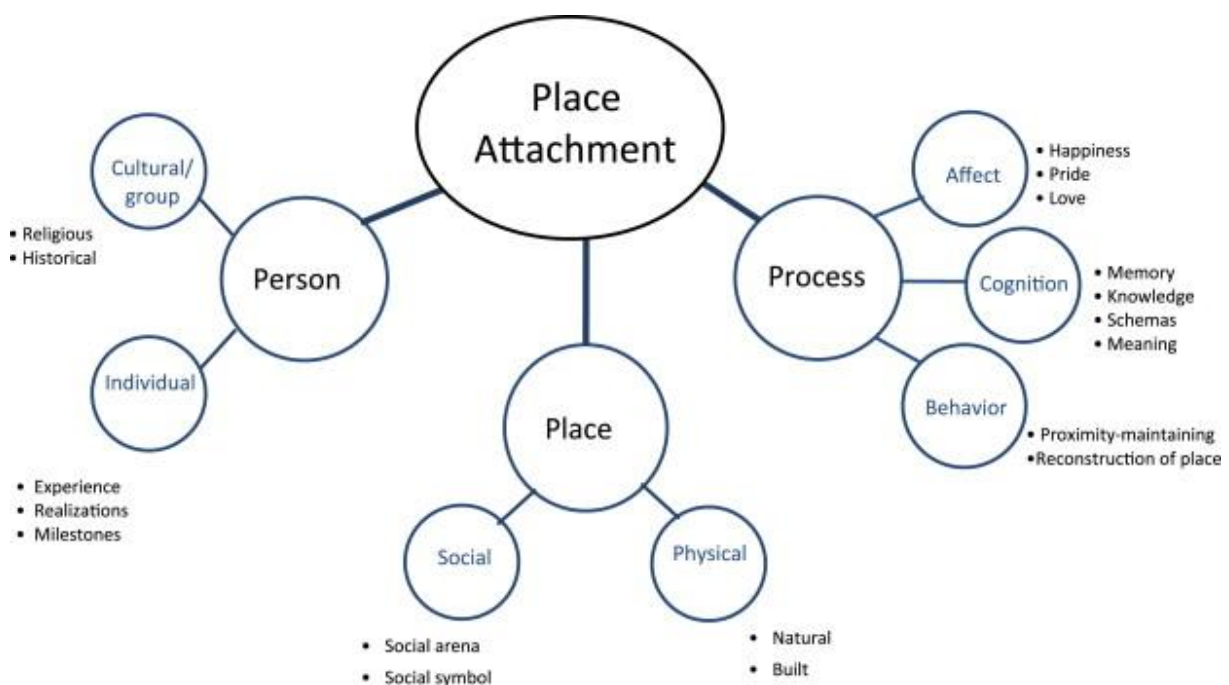
De identiteit van de regio betekent volgens Paasi (2003, p.478) de kenmerken van de natuur, cultuur en de mensen welke gebruikt worden in de discoursen en classificaties van wetenschap, politiek, *cultural activism*, regionale marketing, *governance* en politieke of religieuze regionalisering, om de ene regio van de andere te onderscheiden. Kruit, Salverda en Hendriks (2004) gaan in hun rapport verder in op het begrip regionale identiteit, waarmee ze een poging doen meer inzicht te verkrijgen in het veel gebruikte, en vaak verwarring zaaiende containerbegrip. Regionale identiteit gaat volgens hen grof gezegd over de “karakteristieke kenmerken van een gebied, waarmee het zich onderscheidt van andere gebieden.

Tegelijkertijd voelen bewoners zich door deze kenmerken verbonden met hun streek en met hun medebewoners. Het gaat dus om onderscheiding en verbinding” (Kruit et al., 2004, p.9). Dit slaat weer op het machtselement en *power geometry* om bepaalde mensen tot de groep te laten behoren en anderen uit te sluiten. De media spelen een belangrijk rol in het uitdragen van een bepaalde identiteit, maar ook streekproducten en andere marketing strategieën om een regio als dusdanig anders dan andere regio’s te profileren. Volgens Paasi (2002) zijn een regio en de regionale identiteit sociale factoren die bepalend zijn zolang de mensen er maar in geloven. Hierbij hoeft men dan niet dagelijks bezig te zijn met die identiteit, of er aan te denken. Zolang het in de media of andere publiciteit naar voren komt zal het van kracht blijven.

2.4.3 Verbondenheid met een plaats - *place attachment*

Low en Altman (1992, pp.4-5, in Kyle & Chick, 2007) gebruiken de term *place attachment* om te refereren aan *human-place bonding*. Hierbij staan *affect*, emotie en gevoelens centraal,

maar ook cognitie en gedrag. Het is een band die iemand opbouwt met een plaats of omgeving door er emotionele en affectieve betekenissen aan te koppelen. Dit concept is veelal onderzocht in relatie met tijd, de duur van het verblijf in een bepaald gebied. Wordt, naarmate men ergens langer woont, de *human-place bonding* sterker? Ook ervaringen spelen hierbij een grote rol. Zal de *human-place bonding* sterker worden naarmate men positieve gebeurtenissen meemaakt in het gebied? Deze ervaringen komen ook terug in het model van Scannell en Gifford. Zij definiëren plaatsverbondenheid als volgt: “*a bond between an individual or group and a place that can vary in terms of spatial level, degree of specificity, and social or physical features of the place, and is manifested through affective, cognitive, and behavioural psychological processes*” (in Kaymaz, 2013, p.743). Scannell en Gifford verdelen plaatsverbondenheid in drie elementen: plaats, persoon en proces (zie Fig.1). *Place attachment* kan daarbij ontstaan op individueel en groepsniveau: persoonlijke herinneringen en ervaringen, maar ook gedeelde historische ervaringen en de symbolische betekenis van plaats beïnvloeden de *place attachment* (Kaymaz, 2013, p.744). Uit dit model blijkt dat *place attachment* beïnvloed wordt door vele verschillende factoren: ervaringen uit het verleden, cultuur, psychologische factoren, biologische factoren en plaats zelf (Kaymaz, 2013, p.744).

Figuur 1 Driedelige model plaatsverbondenheid, Scannell en Gifford (Kaymaz, 2013, p.744).

Plaats is een ruimte of een gebied met fysieke kenmerken, maar ook met emotionele en sociale betekenis. Niet alleen hebben plaatsen identiteiten, maar plaatsen kunnen ook een

belangrijke basis zijn voor de vorming van de persoonlijke identiteit (Paasi, 2003, p.479). Men heeft in deze chaotische wereld behoefte aan ordening en oriëntatie, en plaats speelt hierin een belangrijke rol. Volgens Mak (2013) zijn het ‘lijnen in dorpen, steden en landschappen die vaak onbewust structuur geven aan een vaak maar al te chaotische wereld’. *Place matters*, is dan ook zijn conclusie. De vraag is of de rol van plaats in belang afneemt in de huidige tijd van globalisering. Men verliest namelijk vaste ankerpunten in tijd en ruimte in de meer uniforme, ‘footloose’ landschappen, welke geen oriëntatie bieden en waarmee geen binding mogelijk lijkt (Born et al., 2011, p.168).

Volgens Van Toorn (in Born et al., 2011, pp.121-141) is het belangrijk om het landschap waarmee je verbonden bent te leren lezen als een tekst. Op die manier leer je ook hoe dat landschap drager is van je identiteit, wat leidt tot een dieper gevoel van verbondenheid. “Voor de ware bewoner is het landschap ‘voedsel voor de ziel’- het is de context van waaruit hij zichzelf begrijpt. Het landschap vertelt wat je plaats is in de wereld, waar je vandaan komt en waar je je bevindt. Het leesbare landschap biedt een existentiële context die jou iets vertelt over wie jij bent, hoe jij de wereld ziet, welke zaken er voor jou toe doen en welke niet.” Net zoals met het lezen van een boek de betekenis pas ontstaat als de samenhang tussen de woorden en zinnen duidelijk wordt, ontstaat de betekenis van een landschap pas als de samenhang tussen onderdelen begrepen wordt. Twigger-Ross en Uzzell benadrukken ook de belangrijke rol van plaats in identiteit. “*All aspects of identity have place-related implications and place should not be considered as a separate part of the identity*” (1996, in Kaymaz, 2013, p.745). Volgens hen kan *place attachment* bepaalde aspecten van identiteit ondersteunen of zelfs ontwikkelen (in Kaymaz, 2013). Een belangrijk aspect van identificatie met plaats is *roots*, of volgens Paasi (2002, p.143) ook wel *personal geohistory*. Dit kan slaan op de plek waar iemand geboren is, maar ook andere plaatsen waar iemand een tijd van zijn leven heeft doorgebracht. Vaak gaat dit gepaard met herinneringen aan die plaats.

De term *place attachment* is voor dit onderzoek relevant omdat er gekeken wordt naar de relatie landschap (plaats) en identiteit. Het is aannemelijk dat de verbondenheid met landschap een belangrijke rol speelt bij de keuze om het landschap te gaan schilderen.

“Landscape is definitely one of the factors that give rise to a feeling of belonging to and familiarity with a certain place, where one is aware of his/her surroundings and feels at home. In this way landscape is a part of our identity”(Sooväli et al., 2003, in Sulina, 2012, p.135).

3 Methoden

3.1 Kwalitatief onderzoek

Voor het uitvoeren van dit onderzoek is gekozen voor een kwalitatieve aanpak, waarbij er wordt gekeken naar de betekenis van landschap en identiteit vanuit het perspectief van de kunstenaar. Door middel van interviews is het makkelijker om achter de interpretaties van de deelnemers te komen, dan bijvoorbeeld door middel van enquêtes, waarbij de antwoordruimte en mogelijkheid tot doorvragen vaak beperkt is. Het doel van kwalitatief onderzoek is het begrijpen van gedrag en overtuigingen, het identificeren van processen en het begrijpen van de context van de ervaringen van mensen (Hennink, Hutter & Bailey, 2011, p.17). Vooral het begrijpen van waarom en hoe het landschap centraal staat in het werk van de kunstenaars, zal de kern van dit onderzoek zijn, waaruit natuurlijkerwijs een kwalitatief onderzoek voort vloeit met woorden en citaten als uitkomst en niet, zoals bij kwantitatief onderzoek, cijfers.

Het onderzoek zal exploratief en beschrijvend van aard zijn. Exploratief omdat de relatie tussen landschap(skunst) en identiteit verkend zal worden, beschrijvend omdat de verschillende manieren van representeren van landschap in de kunst beschreven zal worden.

3.2 Methoden

3.2.1 Diepte interviews

De betekenis die kunstenaars toekennen aan kunst, en het landschap als geheel, is de kern van deze studie. Dit is onderzocht door het toepassen van semigestructureerde interviews en is gedaan aan de hand van een vooraf gemaakt interviewschema, zodat belangrijke thema's allen aan bod komen. Het streven was tussen de 15 en 20 interviews te houden, omdat naar verwachting dan een verzadiging in de informatie zal worden bereikt. Het zijn uiteindelijk 19 interviews geworden. Deze interviews zijn zowel in het Fries als in het Nederlands afgenomen, afhankelijk van de voorkeur van de respondent. Op die manier kan de respondent zich zo goed en vrij mogelijk uiten. Ook de locaties voor het afnemen van de interviews zijn gekozen door de respondenten, en dit was dan ook vaak bij mensen thuis of in het atelier. Dit draagt er eveneens toe bij dat de respondenten zich zo vrij mogelijk kunnen uiten in een vertrouwde omgeving. Een ander voordeel is dat men tijdens het interview voorwerpen, als een schilderij, foto, boek of kaart erbij kan pakken om dat wat er gezegd wordt te verduidelijken.

Tijdens de interviews zijn aantekeningen gemaakt van de meest relevante informatie, wat vooral handig is bij het bedenken en onthouden van vervolgvragen. Door gebruik van een opnameapparaatje is het niet nodig en ook niet gewenst zoveel mogelijk te noteren, dit leidt alleen maar af. Slechts de belangrijkste punten zijn eruit gepakt en genoteerd. Niet alleen tijdens de interviews, maar gedurende het hele onderzoek zijn er op verschillende momenten aantekeningen gemaakt, wanneer er een idee opkomt of wanneer er iets voorbij komt dat interessant kan zijn voor het onderzoek. Dit is opgenomen in een onderzoeksdagboek, wat het makkelijker maakt de onderzoekstrategie op een positieve manier te beïnvloeden.

Het opnemen van interviews is nagestreefd, omdat dit er voor zorgt dat de onderzoeker zich zoveel mogelijk kan richten op het verloop van het interview, en niet alles hoeft te noteren. De opnames zijn later getranscribeerd (uitgeschreven) en geanalyseerd (zie analyse). Alle interviews zijn in het geheel in het Nederlands getranscribeerd, zodat het makkelijker te gebruiken is voor de Nederlandstalige scriptie. Het voordeel van transcriberen, en de reden dat dit in dit onderzoek is toegepast, is dat alle informatie gegeven tijdens interviews wordt meegenomen in de analyse, en niet alleen die informatie die in de aantekeningen terecht is gekomen.

3.2.2 Participanten

Het onderzoek is, zoals gezegd, gericht op hedendaagse kunstschilders die zich met het landschap bezig houden en in Friesland wonen. Ook is het met name gericht op professionals, dus mensen die van het schilderen hun beroep hebben gemaakt, in tegenstelling tot de hobby schilders. Om participanten te vinden zijn verschillende methodes gebruikt. Er zijn verschillende databases gebruikt, waaronder kunstenaars.keunstwurk.nl. Alle kunstenaars zijn individueel benaderd, grotendeels door middel van e-mail. Om ook mensen te bereiken die geen website of e-mail hebben is er telefonisch contact opgenomen. Het voordeel van de mail is dat men wat langer de tijd heeft om na te denken, of zich in ieder geval misschien wat minder verplicht voelt om ja te zeggen dan wanneer er gebeld wordt. Vervolgens is de sneeuwbalmethode toegepast, dat wil zeggen de al gevonden participanten is gevraagd naar hun idee van mogelijke andere participanten. Dit heeft tot voordeel dat er op deze manier mensen kunnen worden gevonden die in geen van de databases staan en ook geen website hebben.

Het was niet moeilijk was om participanten te vinden. Mensen waren enthousiast en vaak bereid om deel te nemen. De ratio man-vrouw was redelijk gelijk, namelijk 8 vrouwen en 11

mannen. Ook is geprobeerd respondenten verspreid over de Friese landschapstypen te vinden, om een zo goed mogelijk beeld van geheel Friesland te krijgen. Het moet echter duidelijk zijn dat dit geen uitputtende lijst met participanten is; het hadden er meer, minder of anderen kunnen zijn. Passend in de bedoeling van dit kwalitatieve onderzoek zijn deze 19 schilders niet geselecteerd om een representatieve groep te vormen voor alle landschapsschilders van Friesland, maar om 19 individuele ideeën van landschapsschilderkunst weer te geven. Dit hadden even zo goed 19 andere hedendaagse landschapsschilders kunnen zijn.

3.3 Analyse

Na het transcriberen zijn de interviews in Atlas.ti gezet. In dit analyse programma zijn de interviews nogmaals helemaal doorgenomen en stukje voor stukje gecodeerd. Een code bestaat uit een of meer woorden die een onderwerp beschrijven dat regelmatig in de interviews terugkomt. Voorbeelden van codes zijn ‘roots’, ‘favoriete landschappen’, ‘het Friese landschap’ of ‘de manier van werken’. Aan de hand van al die verschillende codes kunnen de interviews stukje voor stukje opgesplitst en ingedeeld worden, wat het makkelijker maakt om vergelijkingen te maken en conclusies te trekken. Een codeschema is ontwikkeld, met name met codes die vooraf (aan de hand van literatuur) zijn gevonden, maar ook die tijdens het onderzoek/analyse naar voren kwamen (invivo codes). Het schema maakt het makkelijker de data te koppelen aan de literatuur en de onderzoeksvragen.

Er is voor het gebruik van een analyse programma gekozen, omdat er dan makkelijker overzicht kan worden gehouden in het proces van coderen. Het aantal interviews is redelijk groot, waardoor ‘met de hand’ coderen op papier of in Word al snel rommelig en onoverzichtelijk wordt. Het voordeel van een analyseprogramma is verder dat er een codeschema ontstaat dat toegepast wordt op alle interviews, waardoor met een druk op de knop alle verschillende citaten behorende tot een code uit verschillende interviews tegelijk kunnen worden weergegeven. Dit is op papier of in Word niet mogelijk. Ook is het makkelijker verbanden tussen verschillende concepten te ontdekken. Een ander voordeel is dat er in Atlas.ti zowel de interviews als ook de verschillende literatuurbronnen geplaatst kunnen worden, zodat de koppeling tussen beide makkelijker gemaakt kan worden.

De analyse is een iteratief proces dat gedurende het onderzoek, gelijk vanaf het verzamelen van de eerste data begint en doorloopt tot het einde van het onderzoek. Tijdens de analyse wordt duidelijk welke data nog nodig is om een antwoord op de hoofdvraag te krijgen,

waarop het onderzoeksverloop vervolgens toegespitst kan worden. Deze cirkel van analyseren en data verzamelen is zo vaak als nodig toegepast.

3.4 Ethiek

In dit onderzoek gaat het om persoonlijke data, waardoor ethiek een belangrijk aspect is dat om de hoek komt kijken. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om het gebruik van een *informed consent* formulier en het geven van anonimiteit en vertrouwelijkheid.

3.4.1 Informed consent

Informed consent houdt in dat er een uitvoerige en complete uitleg zal worden gegeven over het onderzoek en de gang van zaken binnen het onderzoek (op papier en mondeling) aan de mogelijke participant, die vervolgens op basis daarvan een gedegen besluit kan nemen om wel of niet deel te nemen, geheel vrijwillig, en de mogelijke consequenties van deelname in acht kan nemen. Voor het plaatsvinden van de interviews is een *informed consent* formulier aan de deelnemers voorgelegd, dat nadat hij/zij deze heeft doorgenomen allen zijn ondertekend. Een belangrijk aspect van dit *informed consent* formulier is de vraag of men al dan niet anonimiteit wenst, dat wil zeggen al dan niet met de eigen naam genoemd wil worden in de scriptie. Verder wordt er voor de interviews een geschatte tijd van de duur van het interview gegeven, aangegeven dat het altijd mogelijk is, zowel tijdens als na het interview om vragen te stellen en/of deelname aan het onderzoek te beëindigen en gevraagd voor toestemming om het interview op te nemen.

Ethische kwesties die van toepassing zijn op dit onderzoek zijn omschreven in de Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening (2014), waarvan ik er hier enkele punten zal toelichten. De gedragscode is opgezet aan de hand van vijf pijlers, namelijk: zorgvuldigheid, betrouwbaarheid, controleerbaarheid, onpartijdigheid en onafhankelijkheid. Zorgvuldigheid betreft onder andere het zorgvuldig omgaan met de data en de gegevens van de respondenten, bijvoorbeeld door het niet aan derden te verstrekken en te anonimiseren waar nodig. Publicatie van het onderzoek zal plaatsvinden in de vorm van een masterscriptie en eventueel aanvullend in de vorm van een artikel. Correcte bronvermelding is een belangrijk onderdeel van zorgvuldigheid dat te allen tijde nagestreefd moet worden. Respondenten hebben ook het recht om de eindresultaten van het onderzoek in te kijken. De thesis kan via de mail naar de respondenten opgestuurd worden of via de website van de RUG, waarop de thesissen

gepubliceerd worden, opgezocht worden. Degenen zonder internet en/of mail kunnen een samenvatting toegestuurd krijgen.

3.4.2 Anonimiteit en vertrouwelijkheid

Anonimiteit en vertrouwelijkheid zijn belangrijke onderdelen van de ethische kwesties. Anonimiteit kan onder andere worden verkregen door het gebruik van pseudoniemen. Het thema van het onderzoek zou een emotioneel beladen onderwerp kunnen zijn, waardoor het aannemelijk is dat respondenten anonimiteit op prijs stellen. Echter, tijdens dit onderzoek is het niet nodig gebleken gebruik te maken van anonimiteit, omdat geen van de respondenten van te voren aangaf problemen te hebben met het gebruik maken van de eigen naam. Als er wel pseudoniemen gebruikt zouden worden, kan het ook nodig zijn namen van dorpen en steden te veranderen, omdat namen van mensen anders misschien achteraf alsnog te herleiden zijn. Dit zou jammer zijn voor het onderzoek, omdat juist het noemen van (geboorte)plaatsen belangrijk is. Ook het tonen van foto's van schilderijen zou dan niet mogelijk zijn, aangezien men daardoor herkend zou kunnen worden. Er zou moeten worden overwogen om de informatie van desbetreffende interviews ongebruikt te laten.

Controleerbaarheid houdt in dat het duidelijk moet zijn waar bepaalde argumenten op gebaseerd zijn, waar de data vandaan komt. Dit betekent dat er niet alleen nauwkeurige documentatie plaats moet vinden van de data, maar van het gehele onderzoeksproces. Hierbij moet de subjectiviteit en positionaliteit van de onderzoeker goed worden weergegeven, zodat duidelijk wordt welke invloed dit kan hebben op de verzameling van data, maar ook op de interpretatie daarvan. Ook is het belangrijk om bij het stellen van vragen zo weinig mogelijk suggestief te zijn, om het denken van de mensen niet al in een bepaalde richting te sturen.

3.5 Reflexiviteit

Om de kwaliteit van het onderzoek te waarborgen, is het belangrijk dat er reflectie plaats vindt op de rol van de onderzoeker (Boeije, Hart & Hox, 2005). Voor dit onderzoek heb ik mijzelf vanaf het begin als masterstudent Culturele Geografie aan de RUG gepresenteerd en vermeld dat ik voor het onderzoek van deze studie onderzoek ga doen naar het Friese landschap in de schilderkunst. Deze open rol zorgt ervoor dat er geen ethische kwesties verbonden zijn aan het niet eerlijk beschrijven van je rol. Het is een subjectief onderzoek, waarin niet alleen de participanten subjectief antwoorden, maar waarin ook mijn eigen subjectiviteit een rol speelt. Hierdoor zouden de antwoorden ongewild kunnen worden gestuurd of de antwoorden van de

participanten anders kunnen worden geïnterpreteerd. Dit zou kunnen resulteren in een bias in de gegeven antwoorden.

Mijn positionaliteit speelt ook een rol. Persoonlijke kenmerken die van invloed zouden kunnen zijn, zijn mijn leeftijd en het feit dat ik student, vrouw en van Friese afkomst ben. Deze kenmerken zouden van invloed kunnen zijn op de antwoorden van deelnemers, maar ik heb niet het idee dat dat het geval is geweest. Ook het feit dat ik, anders dan mijn naam suggereert, geen kunstkenner ben, en daardoor misschien soms 'naïeve' vragen stel met betrekking tot de kunst, of over een verleden waar ik niet veel van af weet, omdat dat voor mijn tijd was, zou van invloed kunnen zijn op de antwoorden van de respondenten. Dit hoeft natuurlijk niet een negatieve invloed te zijn, aangezien ik wel belangstelling toon voor een wereld anders dan de mijne. In de discussie, aan het eind van hoofdstuk 5, wordt nog een reflectie gegeven op het gehele onderzoeksproces.

4 Analyse & resultaten

4.1 Introductie

In dit hoofdstuk worden de interviews en de bijbehorende relevante citaten gekoppeld aan de theorie zoals beschreven in hoofdstuk 2. Aan de hand van de codes van de interviews zijn de conclusies gevormd, die worden hier verder uitgewerkt. Deze zullen in hoofdstuk 5 kort samengevat worden. Voorbeelden van codes die veel voorkomen in de interviews zijn *roots* en herinneringen. Deze vormen dan ook de eerste conclusie (4.2) uit de analyse, namelijk dat de relatie met landschap en het schilderen hiervan vooral iets persoonlijks is en gevormd wordt door deze *roots* en herinneringen. In het daaropvolgende deel (4.3) wordt er gekeken naar wat de respondenten onder landschap verstaan en op welke manier ze deze landschappen verbeelden in de schilderijen (4.3.1). De manier van werken is belangrijk in de omgang met het landschap en het uiteindelijke resultaat en dit komt dan ook aan bod in deel 4.3.2. Aangezien dit onderzoek gericht is op Friese landschapsschilders, is het nodig om te kijken naar wat zij precies als kenmerkend voor het Friese landschap zien en in hoeverre deze kenmerken doorslaggevend zijn voor het schilderen van Friesland, of voor landschappen buiten Friesland (4.4). Een veel voorkomende code hierbij is verandering. (Hoe) heeft verandering in het landschap invloed op de manier van werken? Een laatste conclusie volgend uit de data is dat de koppeling identiteit en het schilderen van landschappen niet sterk naar voren komt (4.5). Dit komt vooral omdat identiteit een lastig te definiëren, maar ook een lastig te omschrijven begrip is.

4.2 Landschap als bron van inspiratie

Een stad waar schilders als Matisse, Derain, Picasso en anderen zich lieten inspireren voor hun werk was Collioure. Deze stad aan de Middellandse Zee stond bekend om zijn ‘bijzondere licht’ en trekt nog steeds vele *artists in residence* aan en bezit meerdere galeries. Uit de interviews is gebleken dat het niet per se nodig is naar een stad als Collioure te gaan, maar dat deze inspirerende plekken ook dichterbij huis te vinden zijn. Maar waarom zijn deze plekken zo inspirerend en hoe ontstaat dit gevoel van verbondenheid met dat specifieke landschap? Uit Kaymaz (2013) blijkt dat herinneringen en ervaringen bepalend zijn in de mate van plaatsverbondenheid met een gebied. Ook Stobbelaar en Hendriks (2006) wijzen op het belang van plaatsgebonden associaties en herinneringen bij de persoonlijke betekenis van een landschap.

Het belang van deze ervaringen en herinneringen komt in elk interview naar voren; herinneringen aan het landschap uit de jeugd, zoals spelen op het land, kijken over de zeedijk of bootje varen op de meren. Zo refereert Milly aan de tocht met haar vader door het landschap; “Mijn vader was inseminator bij koeien. Wat ik heel mooi vond was om met hem mee te gaan, langs de boerderijen, ’s ochtends vroeg. Die tocht door het landschap heen, daar heb ik mooie herinneringen aan.” Rients vermeldt dat het landschap vroeger eigenlijk zijn ‘tweede natuur’ was. “Ik ging eerst naar Bolsward toe op de fiets, naar school, toen naar Sneek op de fiets, en ‘aaisykjen’ en wandeltochten en gymnastiek. We waren eigenlijk altijd buiten, dus dat zit er zo in. En bij mij zit het ook wel in de genen, mijn vader was een boerenzoon. En op vakantie naar mijn ooms, die waren ook beide boer, dat vond ik fantastisch.” Marije beschrijft herinneringen van haar jeugd bij *pake* en *beppe* in Friesland, en duidt erop dat je als kind dingen anders ervaart dan als volwassene: “Ja, al je zintuigen staan open he. En je koppelt in zekere zin nog nergens betekenis aan als kind. Het komt gewoon op je af. .. Daarom komt het zo diep binnen.” Steenbruggen (2015), directeur-conservator van Museum Belvédère, geeft in een krantenartikel over de Friese schilder Jan Snijder aan dat niet het landschap zelf maar de herinneringen eraan bepalend zijn in de werken van deze schilder. Schetsen dienen hierbij als impulsen, om de herinneringen aan een bepaalde plek of natuursensatie op te roepen. “De schilderijen zijn pogingen om de sfeer en emoties die met de oorspronkelijke ervaring verbonden zijn te verbeelden.” In het model van plaatsverbondenheid van Scannell en Gifford (zie Fig.1) in hoofdstuk 2, komen herinneringen ook terug. Persoonlijke herinneringen en ervaringen beïnvloeden de mate van plaatsverbondenheid op het individuele niveau, en gedeelde historische ervaringen en symbolische betekenissen van plaats op het groepsniveau (Kaymaz, 2013, p.744).

De relatie met het landschap die in de vorige citaten al duidelijk naar voren komt, sluit aan op wat Taylor (2008) stelt, namelijk dat landschap een reflectie is van menselijke activiteit en doordrongen van culturele waarden. De mens en haar cultuur vormen het landschap, waardoor de relatie van de mens met het landschap al sinds het ontstaan van de mens een belangrijke factor is geweest. De behoefte aan het zien, voelen en ruiken van het landschap is voor iedereen, in meer of mindere mate, belangrijk. Dit heeft ook te maken met de plek waar iemand woont of gewoond heeft, in de stad of op het platteland. Aansluitend op het vorige citaat van Rients geeft hij aan dat hij nog steeds een sterke band met het landschap heeft. Dit uit zich in een sterke behoefte het landschap in te gaan, en herinneringen weer op te roepen:

“Nou in Leeuwarden was het zo dan was het platteland ook nog heel dichtbij, maar het is hier (in Groningen, red.) wel altijd zo geweest, vanaf het begin eigenlijk al, nou ik heb geen hond maar ik laat mezelf eigenlijk uit. Dan moet, nou ja moeten, dat is wat overdreven, maar er is een hele sterke behoefte om de stad uit te gaan, om de frisse lucht. Ik heb hier een balkon en dat vind ik al fantastisch. En hier achter is ook alles groen wat de klok slaat. En ‘s avonds ook dan sta ik zo nu en dan even half in het donker, en het opsnuiven van de frisse lucht, het is eigenlijk zo elementair. Dan schilder ik met mijn zintuigen het landschap.” - Riens

Greetje geeft ook aan dat haar ervaringen in en met het landschap als kind, duidelijk hebben bijgedragen aan haar band met het landschap die ze nu heeft, en de behoefte om het landschap te schilderen. Samen met haar familie woonde ze in het landschap, met ruimte om het huis voor fruitbomen en verschillende dieren. Haar vader was directeur van een waterbedrijf en als hobby imker, dingen waar Greetje bij betrokken was. “Ik lag altijd al met mijn zusje op de grond, naar de wolken te kijken, dan zag zij er een paard in en ik een hond, weet je wel, dan waren we aan het fantaseren. En van veldbloemen gingen we kettingen maken, en versieren, en van oud hout poppen maken. Ja altijd al heel creatief bezig geweest. Daar is het gewoon gegroeid, ontwikkeld.”

Doordat iedereen verschillende herinneringen heeft aan en ervaringen met het landschap om zich heen, verschilt ook de manier van kijken naar en de manier van ervaren van het landschap. Schilders, kinderen, vogelaars, sporters, boeren; iedereen heeft weer een ander belang bij het landschap en zal dan ook verschillende waarden hangen aan de verschillende aspecten van het landschap. Iedereen valt weer verschillende dingen op in het landschap. Dit heeft volgens Janneke ook te maken met het eigen maken en het ‘doorleven’ van een landschap. Zij stelt registratie van een landschap tegenover beleving van een landschap. “Ik kan niet gewoon iets registreren, dat zoals je naar Frankrijk gaat op vakantie en je hebt een schetsboekje bij je doet even een paar mooie punten met een rotsblok ofzo, je zit daar op een punt en je ziet een mooi rotsblok bij het water, en je maakt even een paar ‘haaltjes’, dat dat hetzelfde is als wanneer je met het landschap bezig gaat waar je altijd mee bezig bent. Dat is meer een registratie, dat andere, van wat je ziet, en wat ik hier maak is meer de beleving van een landschap. .. Het ene benader je met het gevoel en het andere met je verstand. Dan krijg je ook twee keer hele andere belevenissen. En toch is het hetzelfde, dat is heel apart. Je hebt het over hetzelfde.” Marije geeft aan dat tijdens het reizen door het landschap haar dingen opvallen, die ze vervolgens kan gebruiken in haar werk: “Het is echt als ik door het landschap fiets dan vallen je gewoon bepaalde dingen op, en dat gaat met mijn verbeelding op de loop,

dat is het eigenlijk. Dan ga ik daar in op, en dan ben ik hier (atelier, red.) en dan ga ik er nog steeds in op, maar schilderend. Monumentaal, je hebt soms enorm zware wolkenpartijen boven het land, dat geeft een soort spanningsveld, ik ervaar dat vaak ook weer als iets lichamelijks, dat heb ik heel vaak, dat ik het landschap als lichaam ervaar, dus ook het Friese land.” Doordat iedereen het landschap anders ziet, is ook de definitie of betekenis ook voor iedereen verschillend. Dit zullen we in 4.3 bekijken. Zoals Taylor (2008) aangeeft is het landschap niet alleen dat wat we zien, maar het is een manier van kijken, we zien het met onze ogen maar interpreteren het met ons verstand en schrijven er waarden aan toe. Dit maakt landschap een sociaal en cultureel construct. Hieronder volgt een aantal citaten van respondenten over de manier van kijken naar het landschap.

“Nee die zien niks, heel veel mensen zien absoluut niks, zijn nooit bezig met de omgeving. Nee dat is een andere manier van kijken. Ik weet niet wat er in die mensen omgaat maar die gebruiken het meer als decor voor hun gedachtes, dan dat ze kijken, en dat doe ik natuurlijk ook wel maar ik let wel altijd op van hé kan ik er iets mee. Hé dit is het, dat is het. Net het moment dat de Apocalyps kan plaatsvinden, dat is belangrijk.” - Douwe

“Zo was ik laatst in Menaam, en ineens; hé dit staat op een terp, dacht ik oh ja hé verrek. Geschiedenis, eeuwen en eeuwen geleden dat dat allemaal ontstaan is. Ze zeggen ook wel dat mensen van de zandgrond ook weer anders zijn van karakter dan de mensen van de klei he, ik weet niet of het zo is hoor, maar het zou kunnen. Of op zand, ik ben ook echt een ‘wâldjer’. Ik vraag me wel af of dat overal voor op gaat. Maar dat zijn wel interessante dingen, waar gaat het nu eigenlijk over, is het wel echt landschap, zoek ik het landschap of zoekt het landschap mij zeg maar. Ik zoek eigenlijk gewoon aanleidingen om te schilderen, toevallig het landschap. Net zoals ‘us heit’ vroeger zei; het liefst zouden ze een mens doodslaan maar dat mag niet en daarom zagen ze een boom om. Dan kunnen ze dat gevoel, die emotie daar in kwijt. Je probeert wat moois te laten zien, in die zin is het ook wel een communicatiemiddel zowel naar mijzelf als naar de ander.” - Gosse

Milly houdt in haar manier van schilderen ook erg rekening met de manier waarop een toeschouwer het landschap aanschouwt. Ze heeft het hierbij over een ‘dwarrelende’ manier van kijken. Je kijkt eens even naar de horizon, dan wordt je aandacht getrokken door een vliegtuigje of overvliegende vogel en vervolgens gaat je blik naar een boerderij een eindje verderop. “Als je in de open ruimte staat, achter de dijk, dan kijk ik natuurlijk even hé kan ik Ameland zien, en je kijkt eens even naar het groepje ganzen, je kijkt dwarrelend, dat ontdekte

ik dus met die vierkantjes, en dan die omgeving die dan fluctueert, is het nu een voorgrond of achtergrond, nee het is een omgeving wat zich in het landschap aandient, dwarreling, als een soort van glinstering op het water, dan zie je kleine reflectietjes en toch heb je het idee oja dit is het landschap, erin terug zien, stukjes lucht, gras, zo” (zie Fig.10).

Milly geeft aan dat naast de toeschouwer ook de kunstenaar zijn of haar eigen kijk heeft op dingen. “Ik ga er vanuit dat ieder mens een unieke blik heeft. Alleen de kunstenaar die vindt het wel interessant om dingen ook op een andere manier te kunnen bekijken, die vind het leuk om de betekenis van dingen los te laten en het dan op een andere manier te zien. Als je met andere kunstenaars praat die begrijpen dat gewoon.” Dat kunstenaars veel dingen op een andere manier bekijken, komt duidelijk naar voren in het beeld dat Rients heeft van zijn en onze omgeving. Hij geeft namelijk aan dat alles er al is, als je het maar wilt zien. “Ik speel met mijn omgeving, met de wereld om mij heen.” Zo schildert Rients niet het landschap, maar ziet hij het landschap terugkomen in verschillende voorwerpen. Een voorbeeld hiervan is het luik, getiteld Luik aan Zee, waarin je in een oud luik een landschap kunt herkennen. Zo is er in het midden een horizontale lijn te zien die voor de horizon door kan gaan, wat automatisch een landschappelijk idee oproept. De wolken kunnen herleid worden uit de krassen daarboven. Dit luik hangt dan ook, in een lijst, als landschap bij Rients aan de muur.

Opvallend is dat veel van de respondenten een duidelijk moment aan kunnen wijzen waarop ze zo geraakt worden door het landschap (het fysieke landschap of een representatie daarvan), dat ze dat zien als aanleiding om zelf ook met het landschap in hun schilderwerk aan de slag te gaan. Voor Gert-Jan bijvoorbeeld was dit een bezoek aan een expositie van Jacob van Ruisdael, en later ook de schilderijen van Constable. Zoals hij zelf zegt was hij ‘slachtoffer’ van deze schilders die mensen met hun schilderijen zo kunnen emotioneren en ontroeren.

“De eerste fascinatie met landschap dat was pas later. Toen waren we naar een expositie van Jacob van Ruisdael geweest, in het Mauritshuis, jaren 80 ofzo, nou toen gebeurde het wonder he. Toen werd ik geraakt, als door de bliksem. Zó geweldig. Van Ruisdael, een hele romantische schilder, met hele bombastische luchten, heel erg expressief. Niet in de zin van de beeldtaal, maar de dramatiek van die schilderijen, heel erg sterk aangezette luchten. Voelbaar. Dat heeft me heel erg geraakt. Nou zo gezegd zo gedaan. Toen ben ik heel erg op het pad gezet van de landschapsschilderkunst, na Van Ruisdael kwam vooral de Engelse schilder Constable, die had dat ook, die lucht en het spektakel, niet alleen het beeld, maar vooral het spektakel van de natuur, kippenvel krijg je ervan.” - Gert-Jan

Marije had een zelfde soort moment van ‘openbaring’ tijdens een boottocht van Terschelling naar Harlingen, een moment van ‘ja, dit is wat ik zoek’. “Dat was zo ongelooflijk mooi, dat licht, het was eigenlijk al wat eb aan het worden, overal van die platen, die glansden het licht tegemoet. Dat was wel een beetje soort kantelmoment, van ja dat wil ik, dat is wat ik zoek. Die enorme ruimte en bijna geen begrenzingsen, en toch maar een paar aanknopingspunten dat je toch ziet waar je bent.”

Dus waarom is het landschap zo interessant voor deze kunstschilders? Bij het stellen van deze vraag komen herinneringen aan vroeger en ook begrippen als *roots* en plaatsverbondenheid naar voren. Dit komt overeen met wat Paasi (2002, p.143) zegt over de Finse identificatie, namelijk dat voornamelijk de persoonlijke ‘*geohistory*’ (*roots*) en sociale netwerken daarbij een rol spelen, en niet de kenmerken van de regio zelf. Door de herinneringen en ervaringen van mensen met het landschap, gedurende hun leven, bouwen mensen een band op met het landschap, een plaatsverbondenheid, waardoor het landschap ook onderdeel uit gaat maken van de persoon zelf, van de identiteit. Dit sluit aan op het feit dat Howard (2011) stelt dat landschap vooral persoonlijk is. Het landschap is van grote betekenis, zowel het landschap als fysieke, sociale en culturele omgeving (Stobbelaar & Hendriks, 2006, p.6). Zoals Taylor (2008) zegt is landschap niet alleen dat wat we zien, maar een manier van kijken. De manier waarop we dat wat we zien interpreteren in ons hoofd en er waarde aan hechten, en het dus een cultureel construct is. Zowel de lastig te omschrijven persoonlijke relatie met het landschap als de vele verschillende fysieke aspecten van een landschap maken het een interessant onderwerp om te schilderen.

4.3 Het landschap

In voorgaande paragraaf komt duidelijk naar voren dat het landschap als inspiratie dient om te schilderen, maar wat is dat landschap dan precies wat er geschilderd wordt, wat verstaan de 19 kunstenaars onder de term landschap? In het theoretisch kader is al gebleken dat landschap als sociaal construct niet makkelijk te definiëren is. Dit bleek ook uit het feit dat veel mensen het lastig vonden om aan te geven wat landschap nu precies is en waar de grenzen liggen.

Interessant is dat er verschillende keren voegwoorden aan de term landschap worden toegevoegd, waardoor specifieke soorten landschap ontstaan en landschap onderverdeeld wordt. Zo heeft Riens het over het fysieke landschap, het echte landschap, het leeflandschap, het waanlandschap, het taallandschap en het waterlandschap. “Het landschap is dus echt een metafoor, dat staat symbool voor, nou eigenlijk voor alles. Zo voel ik het ook echt.” Marije

geeft de term landschap als plek waar je je in bevindt, voor mensen, maar ook voor dieren, zelfs hele kleine dieren: “Ja in feite is het gewoon een weergave van een stukje land, en de lucht die erboven zit. Het kan inderdaad een stad zijn, dat is ook land. In feite kun je zelfs, nou dat gaat wel heel ver, nou stel je schildert huid van iemand, van heel dichtbij, daar kun je in feite ook een landschap in leggen, en voor hoe heten die bacteriën ook alweer die in je huid leven, voor die bacteriën is jou huid ook een landschap. Eigenlijk is het de plek waar je je in bevind. .. het landschap als lichaam”.

Het onderscheid tussen een landschap en een stadsgezicht wordt meerdere malen genoemd, bijvoorbeeld door Gert-Jan: “nou ja alles wat niet stedelijk is, is in feite een landschap. Maar er zijn natuurlijk grenzen, wanneer houdt het op, wanneer wordt een landschap een plasgezicht, of wanneer wordt een watergezicht een zeegezicht. Dat vind ik wel een beetje lastig. Definitie van een landschap, ja wat niet stedelijk is. Een dorp oke, een klein dorp, Lytsewierrum, dat past perfect in een landschap, maar daar houdt het voor mij ook al een beetje op. De skyline van Sneek past al niet meer in een landschap, dat is niet landschappelijk meer. In die zin is landschappelijk wel de vrije horizon. Daar mag dan een torentje op staan, maar het spel van lucht en water moet z’n gang kunnen gaan. En niet door silo’s en flatgebouwen of andere dissonanten, want dat zijn dan echt dissonanten, dan is het niet meer een landschap.” De vrije horizon en het open karakter zijn kenmerken die telkens terug komen, en hieraan gekoppeld is het schilderachtige element lucht. Ook Gea geeft het belang van een horizon voor een landschap aan. Toen ze eens zonder inspiratie wat met verf bezig was, ontstond er een lijn in het werk en door deze lijn als horizon te zien, de ervaring van een landschap. Hiermee was ook haar richting in de landschapsschilderkunst geboren. Eddy, die ook architectuurtekeningen maakt, maakt voor het definiëren van landschap ook duidelijk het onderscheid tussen de stad en het open platteland, en tussen landschap en architectuur. “Een landschap, daar zit wel eens een kerktoren in of een boerderij, maar het is het open landschap dat ik schilder, dat is voor mij het landschap. En de dorpsgezichten vallen voor mij samen met de stadsgezichten onder architectuur.” Gosse benadrukt ook het verschil tussen een landschap en een stadsgezicht: “Het landschap is wel echt tussen de dorpen en de steden in, voor mijn gevoel, anders krijg je stadsgezichten. Het landschap is voor mij wel het vlakke land, of tenminste buiten de stad, buiten de *mienskip*, buiten de woonkern zeg maar, dat is het landschap, waar je doorheen rijdt, loopt, fietst. Een dorpje op de achtergrond hoort bij het landschap, volgens Gosse. Ook komt het belang van de relatie van mens en natuur naar voren. De relatie tussen mens en omgeving, en het belang van de mens in de vorming van deze

omgeving, komt zowel in de literatuur als in de interviews terug. Zoals in de definitie van landschap van de Raad van Europa (2002) maakt de actie en interactie tussen menselijke en natuurlijke factoren een belangrijk deel uit van de vorming van het landschap en Crang (1998) stelt dat landschap een cultureel product is, dat tegelijkertijd een cultuur (her)vormt. Een voorbeeld uit een interview dat hierbij aansluit is de uitspraak dat er in Nederland bijna geen natuur meer is, alleen cultuurlandschap. Gosse houdt van plekken waar je een symbiose hebt tussen mens en natuur. En de plek waar je dit het beste terugziet, aldus Gosse, is het park. “..in wezen is heel Friesland, of heel Nederland eigenlijk een soort park, het is ook op sommige plekken een industrieterrein, maar in de gunstige zin is het een soort landschapspark. .. Als je natuur alleen wilt hebben moet je naar Zweden, of weet ik waar, zelfs dan kun je je nog afvragen wat is nog oorspronkelijk. Er is bijna geen plek meer op deze wereld waar de invloed van de mens niet te vinden is.” Ook Lowenthal stelt dat heel Europa eigenlijk een tuin is (Howard, 2011). Iets wat daarbij veelvuldig naar voren komt zijn de constante, door de mens geïnitieerde, veranderingen in het landschap. Hier gaan we in deel 4.4 verder op in.

Een duidelijke definitie van landschap is echter niet per se nodig om het toch als belangrijk te zien en als betekenisvol. Zo is het landschap belangrijk als bron van inspiratie, als passie en als artistieke uitdaging. Het boek dat Dirk van zijn werk maakte is getiteld Ode aan Friesland en ook Riens noemde een van zijn projecten een ode aan het Friese landschap. Milly wil graag iets van de liefde voor het landschap voelbaar maken. Deze dingen geven het belang van landschap voor deze mensen weer. In plaats van alleen van A naar B te reizen door het landschap en er alleen door of voorbij te gaan, is het van belang er eens bij stil te staan. Bijvoorbeeld door het bekijken van landschapsschilderijen.

4.3.1 Representatie landschap

Nu we een beeld hebben van welke elementen de respondenten vinden dat een landschap tot een landschap maakt, kunnen we gaan kijken naar de manier waarop deze landschappen tot uitbeelding komen in de schilderijen. Welke elementen komen er juist wel of niet in voor, waarom, en welke rol speelt plaats daarin? Waar de klassieke molen veelvuldig voorkomt in landschapsschilderijen, is het een interessante vraag of dit ook zo is met de moderne molen die de hoofdrol speelt in het op het moment gevoerde windmolendebate. Komen deze hoge verticale objecten in het landschap, die qua uiterlijk nogal verschillen van de klassieke molen, nog steeds gewoon terug in de schilderijen? Dit geldt niet alleen voor veranderingen omtrent

molens, maar ook wat betreft boerderijen, waarvan de huidige vaak nogal verschilt van de oude boerderij, met grotere stallen, loodsen en silo's eromheen. Zijn deze veranderingen in het landschap van invloed op de manier waarop de landschapsschilder het landschap ervaart en uitbeeldt? Welke elementen komen veel voor en welke minder?

Opvallend is dat in veel van de schilderijen van de geïnterviewde schilders geen mensen voorkomen. Dit komt overeen met wat Lowenthal (2007, p.646) zegt, namelijk *'emptiness for many is the scenic ideal'*. De afwezigheid van de mens is wat past bij het ideaal. Wel is de mens indirect aanwezig in de vele objecten in de landschappen, elementen die een belangrijke rol spelen in de compositie, kleur of vlakverdeling van een schilderij. Voorbeelden van veel voorkomende elementen in het landschap zijn de zeedijk, kerktorens, boerderijen of sloten. Zo schildert Gerrit vaak een slootje en een paar boompjes aan de horizon, of boerderijtjes (zie Fig.6). "Maar ik moet straks ook niet honderd met een *'feartsje'* en een boerderijtje hebben. Dan denk ik wat moet ik anders verzinnen, want ik wil ook wel die kaalheid benaderen, misschien die rust die in het beeld zit, daar gaat het mij natuurlijk ook om." Een ander voorbeeld van een element in het landschap wordt genoemd door Janneke. Zij heeft het over een hokje in het landschap, "een heel oud hokje dat er misschien al 100 jaren heeft gestaan, en wat altijd beschutting gaf aan mens en dier. En nu *'fertutearze'* zeg maar, dat er niks meer van over blijft, maar dat heeft wel een hele geschiedenis. Zo'n hokje, daar heeft zich van alles in afgespeeld, daar weet je niks van af. Spannende dingen, en minder spannende dingen. En het heeft beschutting gegeven, en als je dan zoiets weer in het landschap ziet staan, soms met een dreigende onweersbui ofzo, dan kun je je daar weer heel beschut mee voelen, met zo'n hokje wat eigenlijk helemaal totaal afgedaan is, wat z'n functie gehad heeft. Maar het staat er nog wel. ... Ik noem het zelf soms ook wel de mystiek van het onzichtbare zichtbaar maken. Dus dat, waar je normaal vaak zo aan voorbijgaat, de dingen die je ziet in het landschap, of die je voelt of ervaart, maar gewoon zo aan voorbijgaat, doordat er zo uit te lichten krijgt het vaak weer een hele andere waarde. Ik heb ook wel vaak gehad dat mensen wel eens wat van mij zien van het werk en dan zeggen ze 'he, dat hokje, waar staat dat eigenlijk?', dan zeg ik daar en daar, nou dan komen ze er bijna alle dagen langs maar dan is het hun nog nooit opgevallen. Maar doordat een ander het ziet voor hen, zeg maar, dan valt opeens hun oog er ook op." Belangrijk is dan te zorgen dat men niet meer zomaar aan een landschap voorbij gaat, maar er ook even bij stil staat, of zich ervan bewust is. Volgens Janneke gaat het schilderij in het atelier haar eigen leven leiden. Elementen als silo's of molens worden weggelaten, of dingen versterkt of 'weerspiegeld'. Bepaalde elementen, zoals het hokje, worden eruit gelicht

waardoor het op gaat vallen en men er anders tegenaan kijkt. De elementen veranderen natuurlijk ook met de tijd; ze verdwijnen in het geheel, zoals de telefoonpalen of er komen nieuwere, modernere versies van, zoals de windmolen of de elektriciteitspaal. Dirk geeft aan dat de landschappen met deze elementen tijdsbeelden zijn: “Vroeger had je van die mooie houten telefoonpalen in het landschap, die gaven het landschap ook zijn karakter en tijdsbeeld. Het zijn allemaal tijdsbeelden uiteindelijk.” Voor Marije zorgen de elementen voor begrenzings in het landschap die het interessant maken om het landschap te schilderen. “En die aquaducten is heel nieuw, en dat doet wel degelijk wat met het landschap. Heel gek. Dat vind ik dus ook heel leuk om mee te spelen. Het is een enorme ruimte, maar je hebt hele gekke begrenzing in het landschap. Dat gebruik ik weer in mijn schilderijen. Dat verzijn je niet.” Dinie geeft duidelijk aan dat ze windmolens ook wel weg laat, omdat ze dat niet mooi vindt. “Tegenwoordig zie je ook heel vaak het gras in van die grote zwarte dingen, van die dropjes, van die uitvergrootte Engelse dropjes in het land, dat is natuurlijk dramatisch. Voor schilders is dat dramatisch.” Deze balen hooi zijn dus elementen die ze liever niet ziet.

Naast de ‘vaste’ elementen, als een molen, een boerderij of een zeedijk, zijn er ook de meer dynamische elementen, die bijvoorbeeld veranderen met de seizoenen zoals koolzaad of paardenbloemen. Jentsje: “Nou kijk dat koolzaad dat is natuurlijk, dat is wel een gegeven waar je dus gebruikt van maakt, dat gele is wel mooi ja. Dat koolzaad heb ik dus wel vrij veel geschilderd en dat koolzaad dat werd dan op een gegeven moment gesubsidieerd zeg ik dan, want rondom werd dus koolzaad verbouwd. Dus ik heb koolzaad in de buurt van Harlingen, maar ook steeds weer, dat verhuisde dus naar het oosten. Waarom dat was weet ik niet, misschien was de grond minder geschikt ofzo. Maar ik heb dat hier bij Deinum geschilderd, heel veel in de Lauwersmeer. ... Ja en de laatste jaren dus met nadruk met de dijken bezig he. Niet omdat, dat is niet zo heel schilderachtig, dat koolzaad is natuurlijk effectiever he, je hoort ook van deze galeriehoudster ‘heb je nog koolzaad he’. Ze vraagt dus naar koolzaad.” Ook de meren, wat voor Gert-Jan een belangrijk onderdeel is van zijn werk, en van zijn beeld van het Friese landschap, zijn in die zin een dynamisch onderwerp afhankelijk van de seizoenen. Naast het feit dat elementen in het landschap voor een goede compositie kunnen zorgen, geeft Gosse ook aan dat hij sommige elementen, zoals windmolens, toch liever niet ziet: “Weet je wat het is, ik zoek ook altijd naar een landschap waar de dingen in haar karakter zeg maar zuiver zijn, dat is ook weer zo griezelig, maar dat is wel zo. Als ik een mooi dorp zie als Jorwert, dan vind ik het beroerd als daar net weer een paar windmolens bij staan, die daar niet passen. Dat past voor mijn gevoel niet in het karakter van dat middeleeuwse, van wat daar is

bij wijze van spreken.” Opvallend in de schilderijen van Gea, is dat er eigenlijk helemaal geen elementen in voorkomen, tenminste geen elementen in het landschap, wel het landschap als element op zich. “En hier zit ook een element, want de ruimte wordt gevuld met het landschap, dat is al een element, alleen in het land komen ook weer elementen, maar dat doe ik er niet in. Het is puur het landschap, dus er komt geen hekje, of een koe of een huisje. Niks niks niks. Geen bootje, geen niks aan de horizon” (zie Fig.5).

Wat duidelijk naar voren komt in alle interviews, en ook al in het voorgaande citaat van Janneke, is dat elementen in het landschap gecombineerd worden, weggelaten of juist versterkt. Een schets of een foto zal nooit ‘gekopieerd’ worden naar een schilderij, maar verschillende foto’s of schetsen worden gecombineerd. De lucht van de ene foto en de boerderij van de andere kunnen bijvoorbeeld op één schilderij terecht komen, afhankelijk van wat voor de kunstenaar de juiste compositie is en de juiste sfeer of emotie oproept. Het schilderij is dus nooit een kopie van het landschap, van de werkelijkheid, maar een geïdealiseerde, geherinterpreteerde versie. Door het mengen van elementen zijn de landschappen niet precies zo te vinden. Zoals in hoofdstuk 2 Van Ruisdael naar voren komt die schildert ‘uyt den gheest’, en daarmee de werkelijkheid naar zijn hand zet, wordt ook in Adams (1994) duidelijk dat al in de 17e eeuw de landschappen beïnvloed werden, zoals monumenten die in een andere, gedramatiseerde omgeving ‘geplaatst’ werden, of gecombineerd in één beeld terwijl ze in werkelijkheid verder uit elkaar liggen. Terwijl het bekend is dat landschapsschilderijen meestal niet topografisch accuraat zijn, is het vaak wel zo dat Nederlandse landschapsschilders herkenbare land formaties weergeven die geïdentificeerd kunnen worden met een bepaalde regio (Adams, 1994, p.37). Dit is ook wat de schilderijen van deze 19 kunstenaars kenmerkt, ondanks dat een precieze topografische locatie meestal niet gegeven kan worden, is vaak wel duidelijk op welk gebied/regio het geïnspireerd is. Zelfs al schilderen mensen *en plein air*, wil dat niet zeggen dat ze ook precies dat schilderen wat er voor hen te zien is. Het gaat ook vooral over het ervaren van iets landschappelijks. Zodra je een lijn tekent op een blad kun je al het idee hebben van een horizon, en de horizon is zo belangrijk in een landschap, dat dat ervoor zorgt dat je het ook gelijk als landschap kunt gaan ervaren. En zodra je er iets landschappelijks in ziet, is het lastig dat beeld weer te veranderen. Dit werd al duidelijk met het luik van Rients, het luik dat een landschap werd (of was). Zowel Marije als Milly proberen met dit principe van ervaren (van landschap) van de toeschouwer te spelen.

“En dat mythische denken zit er nog steeds wel in, ik vind het wel interessant, mensen proberen altijd een betekenis te koppelen aan wat ze zien he. Maar daar speel ik dus wat mee. Je ervaart iets landschappelijks, maar eigenlijk is het ook abstract. Want eigenlijk, in mijn geval zie je een landschap dat je nooit met het blote oog ziet. En toch ervaar je het als een landschap, hoe komt dat?” - Marije

Milly beeldt het landschap uit in vierkantjes, waardoor dezelfde ‘dwarrelende’ manier van kijken ontstaat die je ook in het landschap hebt (zie 4.2). “Als toeschouwer ga je bewegen over het beeld heen. Daardoor ontstaat datzelfde gevoel wat je in het landschap hebt.”

“Ik heb zelf met die serie Friesland variaties, met die hokjes die ruimte-ervaring en dat ik er veel meer in kwijt kan. Sommige vakjes dik geschilderd, andere transparant, dat spel (krachtig-subtiel) dat heb je ook als je buiten bent. Natuurlijk kijk je eerst naar iets wat fel gekleurd is, maar je kijkt ook van he wat gebeurt daar nou en juist omdat je het niet helemaal snapt wat daar gebeurt blijf je wat langer kijken. Het heeft natuurlijk allemaal met kijken en ervaren te maken. Hoe groot moet je dat schilderen om die ruimte te ervaren? En mijn idee is dat het helemaal niet groot hoeft te zijn. Een klein dingetje kan dat oproepen, want het zit namelijk in je hoofd.” - Milly

“Je hebt een schilderij, verdeel je in twee vlakken en je hebt een landschap. En ik dacht, hoe lang kun je dat herhalen dat het nog steeds het landschap blijft? Dus op een gegeven moment heb ik allemaal schilderijtjes boven elkaar gehangen, en zelfs de baan op de muur speelde een rol. Afstand tussen de schilderijtjes schilderde ik dan ook weer wit. Steeds stapelen. Wanneer wordt het een zuurstok en tot hoe lang blijf je het gevoel houden van een landschap? Nou dat gaat heel lang. Omdat dit gevoel zo sterk in ons verankerd is. Dat je hierdoor je plaats bepaalt.” - Milly

Milly benoemt hier dus wat ook al in bronnen in het hoofdstuk 2 is benoemd, namelijk dat landschap in je hoofd vorm krijgt en dus voor iedereen anders is. Ook Gert-Jan geeft aan dat het nooit een kopie is, ‘het is nooit reproduceren van een stukje werkelijkheid. Ik denk dat voor al die collega’s die jij gesproken hebt ook, dat er een stukje eigenheid in zit, en een stukje herkenbaarheid van de maker zelf’. Dit sluit aan bij wat Cosgrove en Daniels (1988) ‘the landscape as a cultural image, a pictorial way of representing, structuring, or symbolizing surroundings’ noemen. Dit betekent dat representaties van landschappen altijd iemands belangen dient en nooit neutraal of waarde vrij zijn (Hoelscher, 2009, p.132).

Benschop (2006) sluit hierbij aan en merkt op dat een geschilderd landschap een landschap is waar iemand al naar heeft gekeken, en wat dus al geïnterpreteerd is door de schilder. Hij of zij heeft keuzes gemaakt en bepaalt daardoor wat de beschouwer te zien krijgt.

Door het combineren, weglaten en versterken van elementen doet de topografische plaats er dus niet zo heel veel toe, het gaat meer om het gevoel bij een plaats. Nu kan het zijn dat de plek waar iemand geboren is, of bijzondere herinneringen aan heeft meer gevoelens oproept dan andere, maar in het algemeen maakt het tijdens of na het schilderen niet zoveel uit waar iets precies gemaakt is. Zoals Howard (2011) aangeeft is een topograaf bezig met hoe een plaats eruit ziet en een kunstenaar met wat het betekent voor mensen. Zo geeft Gea aan dat het te maken heeft met 'je eigen ontwikkeling, verdriet, emoties die je meemaakt, en dat verbeeld, dat dat het allerbelangrijkste is, dat dat je ook een kunstenaar maakt.' Dit komt overeen met wat Steenbruggen (2015) over de schilder Jan Snijder schrijft, namelijk dat het in zijn schilderijen, vaak 'verstoken van een duidelijke voorstelling', gaat om de sentimenten die zij op wekken, en niet om waddenlandschappen per se, of een plaatsgebonden natuurervaring. De toeschouwer kan hier vervolgens weer zijn eigen landschapssentimenten en – herinneringen aan verbinden. Voor Gea is het echter wel belangrijk dat haar landschappen Friese landschappen zijn. En dan zijn het wel bedachte landschappen, dus andere mensen kunnen er ook andere landschappen in herkennen, maar zoals ze zegt; 'het is mijn beeld, dit zijn mijn Friese landschappen. De natuur is iets wat je niet moet willen naschilderen, die is niet na te schilderen'.

“Maar kijk ik schilder dan in het landschap he, precies wat ik zie, ik abstraheer heel veel, dan is dat fysieke landschap niet eens zo belangrijk, dan is het meer een impressie. Dus ik ben niet afhankelijk alleen van het fysieke landschap.” – Doet

“En dat gaat mij niet alleen om Het Bildt, want het kan ook wel buiten Ferwerd wezen, of buiten Dokkum, maar het gaat hier om de luchten en dat licht op het veld en die constanten, daar gaat het mij om.” - Eddy

Reinder, die veel het Ierse landschap schildert, werkt elementen als gras, stenen (in muurtjes of in paadjes) en gebouwen, zoals vuurtorens in detail uit. Deze elementen zijn gedetailleerd, maar het is niet realistisch, niks is toevallig. Het zijn fantasie schilderijen van een droombeeld van Ierland (zie Fig.12). In werkelijkheid zou er een asfaltpad gelegen kunnen hebben, waar Reinder een stenen pad schildert, omdat dat beter bij zijn droombeeld past. Ook schildert hij

de zeedijk op zo'n manier dat je een stukje zee ziet voordat je de dijk over bent, wat in werkelijkheid niet mogelijk is.

“Bij mij zijn de landschappen toch echt landschappen vanuit het innerlijk, ik weet niet hoe ik dat verder zeggen moet, maar ze bestaan niet echt. De werkelijkheid, oja zo zou ik het kunnen schilderen, past het bij mij, zo. Ik zet het landschap als het ware wat naar mijn hand.” - Reinder

Dat er meestal geen titels worden gebruikt voor de schilderijen, heeft ook te maken met het niet topografisch gebonden zijn. Zodra er een titel als strand van Ameland of Holwerd wordt gebruikt wordt de toeschouwer beperkt in zijn interpretatiemogelijkheden. Een schilderij roept vaak bij alle toeschouwers verschillende herinneringen en reacties op, en iedereen ontdekt dan ook weer andere dingen in een schilderij. Verschillende geïnterviewde kunstenaars gaven aan dat ze geen titels gebruiken, omdat ze willen dat deze diversiteit aan interpretaties blijft bestaan. Zoals Greetje, die aangeeft dat ze niet heel gedetailleerd schildert en dat haar landschappen daardoor niet typisch Fries hoeven te zijn.

“Kijk dat duinlandschap wat je daar hebt dat kan Ameland zijn, het kan Vlieland zijn, zet er maar onder wat je wil. Maar het kan ook gewoon een Noord-Holland, Zuid-Holland, Zeeland zijn, dat hele kustgebied. Snap je wat ik bedoel. Dus die middelste kaart, dat kan Loosdrechtse Plassen zijn, het kan Friesland zijn, Hollands landschap herhaalt zich ook heel vaak hoor, in vorm en kleur. .. Denk ik dat de mensen gewoon kijken naar emotie, de kleur, ja. Daarom heb ik ook eigenlijk nooit titels. .. Ik vind het ook heel erg fijn als iemand er gewoon zijn eigen ding in ziet. .. Ja kijk dit schilderij, dat is wolken en schaduw, die wolk heeft schaduw hier op dat duinlandschap. Dan kun je er onder zetten wolk en schaduw, maar als je het niet zegt en men komt er zelf achter dan is het denk ik nog wel veel mooier. Anders staat het inderdaad al allemaal helemaal vast.” - Greetje

Ook Gea geeft aan geen titels te gebruiken die de suggestie van een bepaalde plaats wekken; “iedereen mag daar zelf wel een aanvulling van geven. En dat vind ik ook heel belangrijk in de kunst. .. Om daar zelf een verbeelding van te maken. Dat iemand die een schilderij van mij ziet daar op los kan fantaseren.” Wel geeft ze een serie landschappen een titel, zoals ‘Fries landschap’, want voor haar is het belangrijk dat het Friesland is, omdat dat het gebied is waar ze zich thuis voelt, waar ze een band mee heeft, zoals Hendrik heeft met Het Bildt: “Zo’n Bildts landschap kan ik lezen en schrijven. Kijk ik schilder vaak vanaf foto’s, of ik maak wat

schetsen buiten. Maar die Bildtse landschappen, jaah, ik heb 5 min die foto erbij en dan schilder ik vanuit het hart. En dan weet ik het wel. Dan is het schilderen meer voelen voor mij.” De specifieke plaats in Het Bildt zal er hierbij echter ook minder toe doen, net zoals het voor velen niet zo zeer gaat om mooie plekken te schilderen. Het gaat vooral om de aanwezigheid van artistieke elementen, zoals een mooie lucht of de zeedijk, en soms hoeft er dus maar één zo’n mooi element aanwezig te zijn om een plek aantrekkelijk te maken.

“En dan gaat het mij niet zo zeer om prachtige schilderijen te maken, oog verblindende schilderijen, daar hou ik eigenlijk helemaal niet zo van, van mooie schilderijen, geef mij maar schilderen waar een beetje dat ‘stoefe’ uit het noorden in zit, dat vind ik veel leuker.” - Sita

4.3.2 Op onderzoek in het landschap – de manier van werken

Het proces van het maken van een landschapsschilderij bevat veel meer dan het schilderen op zich, en wordt door verschillende geïnterviewden ook wel vergeleken met het doen van onderzoek. Het op pad gaan op zoek naar de juiste locatie, een mooie lucht op de foto zien te krijgen of goede elementen voor een mooie compositie zien te vinden. Of om schetsen te maken, die gebruikt worden als hulpmiddel, niet om te kopiëren. Het onderzoek gaat verder met het vinden van de juiste materialen en manieren om het zo weer te geven zoals men wil. Zo onderzoekt Milly tot wanneer je een voorstelling nog als een landschap ervaart. Gert-Jan gaat bij galleries langs in de landen waarvan hij landschappen maakt, zoals Duitsland, Engeland en Schotland. Vooral om te kijken: “wat wordt er gemaakt, hoe kijkt een Engelse schilder naar zijn landschap, hoe kijkt de Duitse schilder naar zijn landschap, wat fascineert de Duitsers, en waarom is dat zo, waarom is er waardering voor dat werk, nou dat is geweldig interessant om dat uit te zoeken.” Voor de meesten begint het onderzoek zodra ze de deur uitstappen:

“Maar het moment dat ik bezig ben om onderzoek te doen, dingen zoeken enzo, het moment van schilderen begint als ik in de auto of op de fiets stap, dan begint het, dan zit je al te kijken, dan ben je daar al mee bezig. Dan kijk je anders en let je anders op. Altijd schetsen, altijd foto’s maken. .. Ik ga echt op ontdekkingsreis, mijn geboortegrond dat ken ik nu, en alles eromheen. Ik ga echt als onderzoeker naar zo’n gebied. Ik ben zaterdag een hele dag naar de Achterhoek geweest, kleine paadjes af en dan maak ik foto’s en de kaart erbij. Ik ga echt op onderzoek uit. En ik bestudeer die kappen (van de boerderijen, red.), en dan hebben ze er tekens op, dat bekijk ik allemaal.” - Doet

Doet geeft ook aan dat het ook bij een kunstenaarsleven hoort erop uit te gaan, nieuwe dingen te ontdekken. Zo ‘tuft’ Sita rond in het landschap totdat ze denkt ‘ja dat is het, en dat is vooral iets wat ik daarbij voel, dit plekje klopt bij wat ik wil doen’. Rients rijdt in zijn ‘Renaultje 4’ langs de elfsteden en Eddy fietst en treint het land door. Dit op onderzoek uitgaan hangt samen, of is eigenlijk het beleven van het landschap wat voor velen van groot belang is om het te kunnen schilderen. Dit beleven bestaat uit het voelen van elementen als het weer, het horen van de fluitende vogels of langsvarende boten en het ruiken van pas gemaaid gras of de mest op het land. Deze sensaties worden dan weer opgeroepen tijdens het schilderen of tijdens het zien van het schilderij. Ook Lowenthal (2007, p.636) brengt naar voren dat bewustwording van het landschap samen gaat met actieve participatie. De wind, het weer, licht en schaduw, de lucht, vegetatie, dieren en mensen zorgen ervoor dat het landschap steeds een andere aanblik heeft. Net zoals elke beweging van de observeerder steeds een nieuw aanzicht creëert.

In de volgende alinea’s gaan we kijken naar de manier waarop de kunstschilders in en met het landschap aan de slag gaan. Wordt er in het landschap geschilderd of in een atelier, welke rol spelen de seizoenen en het weer en met name de invloed daarvan op de kleuren die gebruikt worden. Maar ook de invloed daarvan op de sensaties in het landschap, en het gevoel en de ervaring. Tot slot kijken we naar de doelen die mensen hebben bij het schilderen van het landschap.

“Ik zit niet in het landschap zelf te schilderen. En ook niet eens te tekenen. Gewoon echt te reizen, en te dwalen, dat is het beleven, het landschap beleven en dan thuis is een neerslag van..., het is in feite telkens een versterking van het gevoel. Wat je erbij hebt.” - Reinder

Als je denkt aan een landschapsschilder zie je deze persoon vaak voor je al schilderend, met ezel en materiaal, in het landschap. Opvallend is dat van de 19 respondenten slechts enkelen regelmatig in het landschap staan te schilderen. De meesten werken toch liever in het atelier. Sita werkt graag in het landschap, omdat ze daar het gevoel, wat ze nodig heeft om het landschap te kunnen schilderen, kan voelen, ervaren: “ja, maar ik denk wel dat het bij dat gevoel begint, maar ook met het schildersoog, dat dat een wisselwerking is, dat denk ik. Daarom sta ik ook altijd zo graag buiten. Als ik dat niet om mij heen heb en ik ben in mijn atelier, ja andere mensen kunnen dat dus wel dat vind ik best knap, dat heb ik gewoon niet.” Daarentegen werkt Eddy toch liever binnen, omdat het anders té realistisch en dus geen ‘Eddy-stijl’ wordt. Gosse combineert het schilderen in het atelier en *en plein air*.

“Landschap begint voor 90% van de gevallen buiten. En dan vaak dat ik er thuis nog wat aan doe, maar heel veel wordt op locatie geschilderd. En dat vind ik ook wel heel speciaal. .. En dan wordt je ook meer direct geconfronteerd met het feit, dat zeg maar nergens meer de kiem gelegd is he, altijd staan er grote gebouwen of hoogmasten of tegenwoordig windmolens. Dan verneem je dus dat dat mooie landschap heel erg geschonden is. En dat dat geleidelijk aan gaat, dus in die zin ben ik nog een evangelist zeg maar, die denkt van ja, de mensen wel laten zien door wat ik doe, dat dat wel heel vervelend is wat er gebeurt.” - Gosse

Gert-Jan, die zijn schilderijen in het atelier maakt, geeft aan dat er een soort van aura om een landschapschilder hangt, die moeten die elementen voelen, en buiten staan. “Je moet het wel ervaren, dat is de andere kant. Maar ik volsta met een hele kleine schets terplekke. Dat is voor mij ook voldoende. En ik fotografeer natuurlijk wel veel. Dat is allemaal basismateriaal, wat ik later allemaal filter.” Jentsje geeft aan dat het in het landschap schilderen te maken heeft met het verschil tussen de manier waarop je met je oog het landschap waarneemt, of met een camera en met het voelen en beleven van de sfeer ter plekke. Of, zoals Jungerius et al. (2012, p.97) vermelden: *“A painting, much more than a photograph, allows the artist to give an impression of the essence of a landscape.”* Verder heeft het, zoals meerdere kunstenaars aangeven, ook praktisch gezien met de grootte van het doek te maken. Een kleiner werk kan makkelijker meegenomen worden het landschap in, en uit.

“Ja ik zie dat natuurlijk naar het landschap dat je schildert, schilderachtige effecten, en ook als monumentalist, ik kijk dus naar monumentaliteit van het landschap. Daar ben ik geïnteresseerd mee bezig. En ik schilder direct naar de natuur. Want dat is heel belangrijk, dat zeg ik ook wel in die folders. Het oog is bijvoorbeeld heel anders dan de camera. Ik had wel eens een keer, dan was ik buiten aan het schilderen, dan begon het te regenen of hoe dan ook, dan neem ik een foto van de situatie, misschien kan ik daar dus.. maar bij die foto's kan ik mijn schilderij niet terug vinden, het perspectief van de camera is heel anders dan het perspectief van het oog. .. Ja en kijk, “in tegenstelling tot veel verbeeldingen, zoals die van ideologieën en schilderkunstige ideeën, is het schilderen van het landschap iedere keer weer nieuw zodra de schilder erop uit trekt om zich te oriënteren op het landschap. De landschapsverbeelding blijft zo dus altijd actueel. Dat buiten schilderen is nodig voor de kleur en perspectief zoals die door het oog wordt waargenomen en voor de weergave van de sfeer zoals gevoelsmatig wordt beleefd.” (voorgelezen uit folder, red.) - Jentsje

Dit ervaren van het landschap komt terug als belangrijk element bij zo ongeveer alle geïnterviewde kunstenaars. Het ervaren hangt sterk samen met gevoelens en sensaties die bijvoorbeeld ontstaan bij het zien, horen, ruiken en voelen van een landschap in een bepaald seizoen en/of bij bepaalde herinneringen die daarbij omhoog komen. Greetje omschrijft zichzelf als een emotiemens, een emotieschilder. Het zijn in het Friese landschap en het schilderen daarvan ziet ze als het ‘uitbraken van emoties’, door het contrast tussen alle prikkels die ze opdoet in het westen van het land en het tot rust komen, ademhalen, in het Friese landschap. Ook Milly stipt het belang van het ervaren van het landschap aan:

“Als je het maar intens ervaart. Het gaat om de ervaring ervan. Niet om het letterlijke, dat dorpje ofzo, dat zou je ook nog wel in een middag kunnen doen. Ergens gaan zitten. Maar het gaat om de ervaring ervan. Dan is het juist zo mooi dat je de seizoenen meemaakt, dat je zelf van gemoedstoestand verandert en dat het landschap dan ook elke keer weer iets teruggeeft.”
- Milly

“Ik kan me ook een vakantie herinneren, en dan was ik helemaal weg van dat Engelse landschap. Maar ik heb die hele vakantie niet anders gedaan dan een paar honderd meter rijden, auto aan de kant, foto's maken en zoveel mogelijk indrukken opdoen, in de hoop dat ik daar dan iets mee kon. Het was een hele onrustige, roerige vakantie, en toen ik thuis kwam toen bleek dat ik helemaal voorbij ben gegaan aan dat moment van ‘laat het tot je komen’. En ervaar het. Ik was veel te veel gefixeerd op het maken van zoveel mogelijk foto's. Dan heb ik dat maar en dan kan ik daar later wat mee. Maar daar ben ik toen wel achter gekomen, zo werkt het dus niet. Als je kapot bent van een plek, een plek wat je heel erg interesseert.. daar moet je gewoon een paar jaar achter elkaar heen en op verschillende momenten moest ik dat meemaken, de atmosfeer, wat voor weer is het op dat moment, wat doet de zon, waar staat de zon. Je moest het wat als een spons in je op kunnen nemen, voordat je er wat mee kunt. En dan thuis, als je maar zoveel mogelijk mee gemaakt hebt, zo van ‘ohja ja dat en dat’ en dan ben je thuis en dan knijp je die spons leeg.” - Gert-Jan

Holloway en Hubbard (2001, pp.81-83) hebben het over een ‘creative evocation of place’, waarbij ze als voorbeeld een fragment uit een boek nemen waarin taal gebruikt wordt om een multi-dimensionale weergave van een plaats te creëren, een plaats zoals gezien, gevoeld, gehoord en geroken. Het landschap wordt tot leven gebracht en de ervaring om op die plaats te zijn geprobeerd over te brengen op de lezer. Dat is een creatieve representatie van een bepaalde plaats en tijd (*no true reflection of reality*), gebaseerd op ervaring, inbeelding en

herinnering. Landschapsschilderijen kunnen, net als verhalen, zo'n *'creative evocation of place'* zijn en door middel van beweging en kleuren een 'multi-zintuiglijke' ervaring van plaats oproepen. *"Evoking landscape spirit, communicating something about what the poet or painter experienced in their encounter with the landscape"*. Howard (2011) besteedt in zijn boek *'An introduction to landscape'* een heel hoofdstuk aan landschap en andere zintuigen naast alleen zien. Hierin geeft hij aan dat in een perceptie van landschap vaak aan een schilderachtig beeld wordt gedacht, en dus visueel, maar als het gaat over wat plaatsen betekenen voor mensen, dat er dan vaak geschoven wordt naar andere zintuiglijke waarnemingen, zoals geuren, geluiden en gevoel. Zo dragen vogelgeluiden en het geluid van water en wind bij aan een romantische conceptie van plaats. Bij het *en plein air* schilderen, wat onder andere Sita veel doet, ervaar je de zintuiglijke gevoelens extra, tijdens het schilderen. Ze geeft dan ook aan dat als ze in het landschap staat te schilderen geen muziek op zet. "Daar moet ik niet aan denken, dat hoeft ook niet, dan beleef ik al genoeg." Greetje, die vooral in haar atelier schildert, neemt de geluiden daar zelfs mee naar toe. De geluiden van zeeën, en van vogels, en niet alleen geluiden maar ook geuren, om in het atelier weer helemaal in die beleving terug te komen dat ze ter plekke heeft ervaren.

"Jaah, geluiden, daar zeg je zoiets, als ik dat nu hoor dan zak ik in, beetje overdreven maar dat is een vliegtuigje die ik dan hoor, zo'n eenmotorig vliegtuigje, dan wordt je direct 'sslp' naar vroeger gezogen. Of de ruis van het riet, het kanaal achter de dijk, dat soort dingen, het is niks, maar het is alles. En ook geuren. Dat is heel sterk." - Hendrik

Geuren zijn volgens Howard (2011) nauw gekoppeld aan herinneringen, omdat dat deel van het brein dat zich bezig houdt met geur dichtbij het deel voor herinneringen ligt. We reageren vaker op geuren dan we ons bewust zijn. Zo zijn er bijvoorbeeld onaangename geuren die we toch koppelen aan een positieve ervaring. Een persoonlijk voorbeeld is de geur van *'jarre'* (gier) die je soms tegemoetkomt bij het uitstappen van de trein in mijn geboorteplaats Workum. Deze geur komt natuurlijk voor op veel meer plaatsen, maar toch is het voor mij gekoppeld aan het gevoel van thuiskomen. Howard (2011) vraagt zich in zijn boek af of geuren door globalisering meer internationaal worden, en dus in het lokaal onderscheidend vermogen het geur-element verliest. Dat plaatsen niet alleen wat betreft visuele kenmerken meer op elkaar gaan lijken, homogener worden, maar ook wat betreft geur. Dit zou dan dus grote invloed kunnen hebben op het (onbewuste) proces van herkenning op basis van geur.

Over geur gesproken, bij aankomst in Hallum, waar het interview van Milly plaatsvindt, ruik je bij het uitstappen van de bus gelijk de ziltige zeelucht. Milly zelf wordt aangetrokken door de klei in de omgeving en het gevoel dat ze ervaart bij klei en de verschillende kenmerken van de grondsoort: “maar die klei verandert dus telkens, ik heb wel klei mee in m’n atelier genomen, om te kijken van hoe moet je die nou schilderen, want die klei verandert dus ook, of die droog of nat is, en dat is enorm moeilijk, om die kleikleur te plakken. Want is die nou bruin, blauw, of crème. Maar ik heb dus heel veel gevoel bij die klei, en ook op het moment dat je de in die blubber, klei komt. .. De geur, het gevoel, het zware ervan.” Dit heeft dus ook te maken met de fysieke connectie met het landschap, zand tussen de tenen of slik in de schoenen tijdens wadlopen, en het voelen en onderscheid maken tussen verschillende soorten grond. Deze fysieke connectie met landschap omschrijft Riens ook wel als fysieke geografie. Hij vat het ervaren van verschillende sensaties samen in onderstaand citaat. Hierin geeft hij aan dat het verschil tussen zien en horen, en anderzijds proeven, ruiken en voelen is dat de eerstgenoemde zintuigen voor de gek kunnen worden gehouden, de andere drie niet.

“Wel grappig, ik loop hier zo de stad (Groningen, red.) uit, dat doe ik dan dus bijna iedere dag, dan loop ik hier langs het Reitdiep, dat is voor mij onmisbaar. Daar komt die ‘klaaikop’ van mij weer naar boven, daar kan ik niet zonder. Ik vind de stad geweldig. Jij doet culturele geografie, je hebt ook fysieke geografie, maar bij mij is het meer fysieke geografie. Wat je net zei over die herinneringen, soms blijf ik stil staan bij een boerderij en dan ruik ik aan de geur van de kuil en je hoort de vogels, gister weer een grutto, al die herinneringen. Dat is opgeslagen in je hersenen natuurlijk. Interviewer: vooral de geuren en geluiden. Riens: ja, precies, dat vind ik dus met het hele leven zo, je ogen en je oren die kunnen makkelijk bedondert worden, maar je smaak en geur en tast absoluut niet.” - Riens

De zintuiglijke ervaringen hangen nauw samen met het type weer dat er op dat moment is of het seizoen waarin het zich voordoet. Dit geldt voor het ervaren van het landschap voor het schilderen, maar ook tijdens het schilderen *en plein air*. Eddy maakt bijvoorbeeld schilderijen *en plein air*, ook in de winter, waarbij het goed koud kan zijn. Het verschil tussen warmte in de zomer en kou in de winter en speelt dan een grote rol. Dit is ook weer afhankelijk van de plek waar je schildert. Zoals Gosse het verschil tussen stad en platteland aangeeft, waarbij je volgens hem het weer lang zo erg niet ondergaat als op het platteland. Ook heeft de tijd van het jaar invloed op de bloemen die dan al dan niet bloeien, wat interessant kan zijn voor kleurcontrasten in schilderijen. Voorbeelden van veelvoorkomende kleurpartijen zijn

koolzaad, fluitenkruid en paardenbloemen. Dit is slechts een kleine periode van het jaar op z'n mooist, waarin de schilders er dan op uit gaan.

“Ja dat is maar heel even hoor. Tien dagen, dan is het voorbij. Dus je moet erbij zijn. Als het fluitenkruid bloeit dan moet je erbij wezen. Dan kun je niet zeggen ik kom over veertien dagen wel weer, dan is het weg. Ik ben dan vaak ook wel wat gestrest moet ik zeggen hoor, niet te ‘brûken’. Beetje gek in de kop.” - Dirk

“De zeedijk, ja. En dan dat prachtige goudkleurige van het riet in het voorjaar of najaar. .. En straks heb je weer de tijd dat die prachtige paardenbloemen op de zeedijk groeien, dan heb je zo een heel geel tapijt. En als die lucht dan een beetje dit blauwige heeft, en dan dat gele tegen dat blauwe aan, dat is wonderschoon.” - Janneke

Naast de mensen die *en plein air* schilderen zijn er ook de mensen die een gedeelte van of al hun werk in het atelier maken. Dan ben je minder gebonden aan de seizoenen en het weertype dat het op dat moment is. Zo kan het zijn dat Gert-Jan in de zomer bezig is met winterlandschappen die klaargemaakt moeten worden voor een expositie.

“Dat werkt prima, ja zeker. Hete dagen en dan een lekker winterlandschap schilderen. Nee daar heb ik geen moeite mee. Wel dat ik de prikkels op doe op dat moment. Dat te laten rijpen, om dat gevoel weer op te roepen, vind ik ook heel fijn om te doen. Om dan mijn winterarchief weer door te nemen, op een mooie zomerse dag, oh ja wauw. En dan ben ik ook heel erg met die winterexpositie al bezig, dan wil ik ook graag die basis, die emotie voelen.” - Gert-Jan

Het doel dat voorop staat bij het schilderen van landschappen is voor de meeste respondenten dat ze het voor zichzelf doen. Hier kunnen ze hun gevoelens in kwijt en halen ze voldoening uit. Dat er mensen zijn die dit aanspreekt en willen kopen, is mooi meegenomen, maar niet het uitgangspunt. Een aantal geeft ook aan de toeschouwer stil te willen laten staan bij dat wat ze zien, en dus bij de landschappen in de omgeving. Zodat men niet alleen van A naar B reist, maar ook bewust even stilstaat bij dat wat er tussen in ligt. Een eerder genoemd voorbeeld hiervan is Janneke's hokje; 'het onzichtbare zichtbaar maken'. Het reizen door een landschap wordt gewoon naarmate je er vaker doorheen reist, zoals ook het schilderen van landschappen gewoon wordt. Zo kan het kijken naar een landschapsschilderij de toeschouwer even stil laten staan bij de landschappen om zich heen.

Een aantal respondenten geeft ook aan dat het goed is om in het interview over het schilderen te praten, omdat je dan weer even gedwongen wordt stil te staan bij vragen als waarom schilder ik eigenlijk landschappen, en waarom op die manier? Vragen die vaak nog niet zo makkelijk te beantwoorden zijn. Hieronder worden drie verschillende ideeën over doelen naar voren gebracht. Dit zijn drie die het meest naar voren kwamen tijdens de interviews. Er kunnen natuurlijk veel meer zijn en het zijn geen categorieën waarin men geplaatst wordt, combinaties van deze doelen komen ook voor.

“En ik wil mensen ook laten zien hoe mooi een landschap is, maar dat staat niet voorop! Ik wil als eerste graag een schilderij daarvan maken, dat staat voorop.” - Doet

Voor zichzelf: iets eigen maken, er vertrouwd mee raken

Zoals gezegd schilderen de meeste kunstenaars het landschap voor zichzelf, om er zelf iets uit te halen, om iets eigen te maken of het schilderen als een verwerking, het verbeelden van gevoelens. Zo schildert Douwe wel het uitzicht vanuit huis of atelier, om de omgeving eigen te maken en geven onder andere Greetje en Gea aan dat het schilderen (van landschappen) nauw samenhangt met emoties. Gea verwijst daarbij naar haar weidse landschappen, zonder obstakels, waarin je maar door kunt lopen, een vrijheid die ze ook graag in haar verbeelding wil; “Ik ben er helemaal alleen, hélemaal alleen, dus die stilte en die rust die ik in mijn werk ook verbeeld, dat is eigenlijk net andersom wat ik laat zien. Ik ben druk, een chaos.” Volgens Gea is het voor een kunstenaar belangrijk om bewogen te zijn met je eigen ontwikkeling, verdriet en emoties die je meemaakt en om dat te verbeelden, ‘dat dat je een kunstenaar maakt’. Dinie noemt het ook wel het ‘landschap als spiegel voor de ziel’. Een weerspiegeling van emoties die belangrijk zijn in een landschapsschilderij.

“Ja je legt het wel vast, ook om dat je weet waar je woont, dat je er iets mee doet. Om vertrouwd te raken meer, dat je niet vreemd in eigen land bent. Als je iets schildert heb je ook het idee dat je het eigen gemaakt hebt.” - Douwe

“Maar uiteindelijk is dat ook weer als je een landschap schildert he, dat is ook weer verwerking, een uiting van een verwerking, dat je iets zo mooi vind, of vreemd, maakt niet uit, maar het is een emotie.” - Greetje

“Ik vind de natuur is niet na te schilderen. Dan moet je de natuur in gaan, dan moet je het voelen, proeven. En ik maakte een beeld. Dus die discussie of de kleur en de vorm weet ik veel

nu klopt of niet, dat is mijn bedoeling als kunstenaar helemaal niet. Zout op weet je wel. Ik ben kunstenaar, mijn beeld wil wat vertellen. En ik wil niet laten zien van kijk dit is een mooi Fries landschap, maar het is voor mij belangrijk dat het een Fries landschap is. In mijn taal, in mijn wezen, en dat vind ik bij mij het aller allerbelangrijkste. En regels, van wat voor kleur de lucht moet hebben, dan wil je iets verbeelden wat je ziet. En ik wil iets verbeelden wat ik voel. En ik denk dat dat het verschil is, wat mijn werk, Gea's werk doet, wat een Koevoets is. Mijn taal. Mijn belangrijke stuk Friesland, waar ik mij zo thuis in voel." - Gea

In het artikel van Steenbruggen (2015) komt ook naar voren dat het in de schilderijen van Snijder meer gaat om het oproepen van natuursensaties en daarmee verbonden gevoelens dan om topografie. Het gaat niet om een afbeelding van het landschap, maar om het verbeelden van een ervaring of een beleving. Belangrijk in zijn schilderijen is het oproepen van een beleving en de daarbij horende gevoelens, en het landschap is daarbij een ‘aanleiding om een innerlijke wereld op te roepen’ en de verf ‘het voertuig van de verbeelding op zoek naar het onbenoembare’. Het komt erop neer dat het uiteindelijke beeld belangrijk is, maar dat het niet zo zeer belangrijk is dat het een landschap is. Dit komt ook naar voren in de interviews. Het gaat meer om een sfeer te creëren, een gevoel of emotie neer te zetten, en landschap is daar dan een goede aanleiding voor.

Iets mee geven, iemands leven verrijken: interactie met de toeschouwer

Ook zijn er respondenten die zeggen dat ze de mensen die het werk aanschouwen, iets mee willen geven in hun leven. Dat het drukke leven van de toeschouwer op het moment van aanschouwen even tot stilstand wordt gebracht en dat die persoon een ervaring heeft met het schilderij dat de rest van het leven meegenomen wordt. Zo kan het zijn dat er tijdens het bekijken van het schilderij een beroep wordt gedaan op herinneringen en ervaringen uit het verleden, dat men ineens terugdenkt aan dat moment waarop ze als kind met hun ouders door het weiland liepen of op de fiets met schoolgenoten over de weg. Of dat het kijken naar het schilderij bepaalde emoties oproept. Krul (2006, p.620) geeft weer dat het nationaal landschap een gevoel van herkenning en vertrouwen opwerkt en schilderijen daarvan een beroep doen op beleving en identificatie. ‘Zij lokken reacties uit als: ‘ja, zo is het, zo heb ik het zelf ook gezien.’ Dit sluit aan bij wat Gert-Jan hierover zegt, namelijk dat het voor veel mensen een stukje beleving is uit hun eigen leven. Als iemand een schilderij van een landschap waardeert, dan is het ‘goh ja zo heb ik dat ook ervaren, ik onderschrijf die beleving van die kunstenaar,

zo is het dus'. Deze interactie tussen de kunstenaar en de kijker is wat Greetje als belangrijk ziet bij het maken van kunst.

“Nou als ik bijvoorbeeld, wat ik je vertelde van die zeeën, dan vind ik het wel heel erg leuk om te laten zien hoe maf die zee daar is, hoe ik dat heb ervaren, hoe ik dat dan op doek breng, maar dan ga ik er niet vanuit dat iemand anders het mooi moet vinden, maar ik vind het wel leuk om te laten zien van ‘kijk, zo zie ik daar die zee, te gek’. Ten eerste, ik laat het eerst aan mezelf zien, o ja dat had ik in mijn hoofd, zo komt het eruit, ja dat is hoe ik het bedoel. En als dat dan klaar is vind ik het heel erg fantastisch om te laten zien ja. Daarom exposeer je ook. Anders hou je het alleen maar voor jezelf, dan hoeft het allemaal niet, ben je alleen maar voor jezelf bezig. Nee maar ik vind het heel leuk om te delen. En als mensen dan ook daar in dat gebied zijn geweest, en zeggen van he ja dat weet ik! Dan heb je een herkenning, dan heb je ook gelijk een gesprek, en dat is ook met de Slufter. Dat mensen gelijk dan zien, als ik het nog niet heb gezegd, he dat is de Slufter, wauw! Dat je dat ziet wat goed. En dan hebben we een enorm gesprek over de Slufter, hoe hij of zij dat heeft ervaren, en die wandeling heeft gedaan, zo langs die duinen en dan kom je zo op dat wilde gebied terecht van de zee. Schitterend. .. Dus die interactie van kijker, hoeft niet eens koper te zijn, maar kijker, vind ik ongelofelijk belangrijk.” - Greetje

“Wat ik zou willen uitdrukken is een ervaring. Op het moment dat kunst je wereld heel even tot stilstand brengt, en of dat nou een mooi muziekstuk is, of een film of foto of schilderij. Het moment dat je heel even een gevoel van stilstand hebt, dat je echt even daar bent met dat kunstwerk, of film ofzo, dat is al zo waardevol, omdat die ervaring die je op dat moment hebt met dat kunstwerk, die neem je namelijk weer mee. Op het moment dat je ergens loopt, en opeens terugdenkt weer aan dat kunstwerk, van ‘oja’. Als het goed is maakt de omgang met kunst, je leven gewoon rijker. En daar wil ik mijn bijdrage aan leveren. Het laten zien van vrijheid. En openheid, en ruimte.” - Milly

“Dat is een van de mooiste complimenten die je kunt krijgen, als mensen zo aangedaan zijn door wat ze zien. Niet zozeer dat ze dan gelijk in hun herinneringen duiken, dat hoor je dan ook heel vaak. Soort van nostalgische. Maar zo van dit past heel erg bij mij. Pure emotie.” - Gert-Jan

.. Terwijl heel veel mensen wel de rust kunnen vinden in mijn werk, want dat heb ik ook wel eens gezegd in een interview of een ander stukje, de drukte van de wereld om ons heen, we

moeten zoveel. Ik vind het wel belangrijk dat stukje rust en stilte aan de kijker me te geven, de schoonheid van de natuur, nou dat vind ik dan natuurlijk wel belangrijk ook. Maar daar schilder ik niet vanuit, dat is mijn uitgangspunt niet, dat bedenk ik er zelf dan nog een keertje bij.” - Gea

Mensen bewust laten maken van veranderingen in het landschap

Naast het schilderen voor zichzelf, en de toeschouwer even uit de dagelijkse sleur willen trekken en stil laten staan bij het landschap om hem of haar heen, zijn er ook enkele schilders die de toeschouwers, naast alleen stil laten staan bij het landschap, ook bewust willen maken van de veranderingen in het landschap. Vaak veranderingen in negatieve zin, zoals ruilverkaveling, nieuwe, grotere en modernere gebouwen en de invloed op natuur en de omgeving. Zo is Jentsje ook veel met het milieu bezig, wat overigens een van de redenen is geweest voor hem om te gaan schilderen. Ook hierbij geldt echter weer dat niet de bewustmaking het uitgangspunt is, maar het schilderen van het landschap met zijn vormen en kleuren. Dit sluit aan bij een centraal punt in het artikel van Krul (2006, p.644) namelijk dat kunst niet ten eerste een boodschap moet brengen, een denkbeeld uitdragen, maar een sfeer of stemming oproepen. Bewustmaking staat ook niet voorop voor de geïnterviewden, maar schemert zo nu en dan wel door, vandaar dat dit hier wordt genoemd. Gert-Jan geeft hierbij aan dat er mensen zijn die schilderen vanuit een commentaar op het landschap, ‘vanuit het is hartstikke lelijk en het hoort eigenlijk niet, kijk er eens naar, als een soort van waarschuwing’. ‘Maar’, zegt hij, ‘wat je ook kunt doen is laten zien hoe het is als die dingen er niet op staan’. Gosse gaf in een eerder genoemd citaat aan dat het landschap beschadigd is en dat hij door middel van zijn schilderijen toch wel wil laten zien dat dat heel vervelend is.

“Niet dat het veel zal uitmaken. Er zijn altijd misschien een paar, en je weet het niet. Als je het niet doet weet je het zeker dat niemand het ziet. .. dat soort dwaasheden, nou ja dan hoop je maar dat het een beetje ertoe bijdraagt bewust te wezen dat dat minder gebeurt.”- Gosse

“Ja, voor de missie die je dan hebt. En ach daar doe ik het ook niet voor. Ik doe het puur omdat ik er enthousiast over ben. Interviewer: En hoe zou u die missie, in 1 regel, dan omschrijven? Jentsje: Ja, (even stil) nou kijk ik heb zorg dus voor het milieu. Maar dat is niet iets waar ik mee bezig ben als ik schilder. Dat is heel wat anders. Maar dat ik me nu heel erg heb toe gericht op het landschap, komt dus door het milieu dat, de problemen met het milieu. Maar dat schilderen is puur omdat ik kleur, vorm, daar ben ik mee bezig. Interviewer: Dat is

belangrijker in het werk. Jentsje: Daar ben ik mee bezig, en het milieu dat dan ook nog parten speelt, ja dat is zo.” - Jentsje

4.4 Friese landschappen - het landschap in Friesland

Zoals in het theoretisch kader uitgelegd is het landschap een dynamisch sociaal construct, wat in de hoofden van mensen gevormd wordt, waardoor het lastig is precies vast te stellen wat het is. Mensen hebben vaak bepaalde associaties met een landschap, zo ook met het Friese. Voorbeelden van termen die in de interviews geassocieerd worden met de Friese landschappen zijn: lommerrijk, weids, gevarieerd, water, kop-hals-rompboerderij, dorpen en hun kerktorens. Deze termen worden echter ook vaak gebruikt in referenties naar andere landschappen.

“Dus uiteindelijk, dat is ook wel een geluk dat ik nu in Friesland zit want er is veel meer verscheidenheid aan onderwerpen, Friesland heeft heel veel verschillende landschappen, echt typische landschappen en dat is, je hebt bijvoorbeeld de Zuidwesthoek en dat is weer heel anders als boven Dokkum, of hier of bij Earnewald. Earnewald en Eastermar denk je beide aan het water, maar Earnewald is toch weer een heel ander karakter. .. Dat was natuurlijk vanouds ook het specifieke van Friesland. Al die kleine dorpen. Dat je zeg maar ergens kon staan, dat is de toren van Workum, toren van Hesthem, van Warten, of Wergea. Dat waren de markeringspunten. Dan wist je dat ligt daar en zo kon je je oriënteren. Als je die toren zag nou dan ben ik ongeveer daar, hoever is het nog naar daar nou zo en zo. Had ik het laatst ook nog met iemand over, waters, vanouds wisten je dan precies het is zo lang varen, of met paard en wagen, dan wist je precies, tot daar kun je aan toe komen. Zo.” - Gosse

“Nou ja een ding he; water. Het is een water provincie en dat is wat voor mij een prachtig boeiend element is in schilderijen. Op een of andere manier, al is maar een plasje. Of het is ijs of het is water, maar het zit er altijd in dat element.” - Gert-Jan

“Het Friese landschap bestaat niet. Nee maar dat is zo. Het blijft plakken met wat clichébeelden, koeien in de wei, wolken en een boerderijtje, dat is het clichébeeld net als Holland met tulpen en klompen. Maar het Friese landschap, ik zou niet weten wat dat is. .. Het Bildtse landschap, ja je kunt het wel omschrijven maar dat geldt voor meer gebieden, typisch Bildts is het ook niet, maar typisch Bildts is de combinatie van het landschap met de bewoners en de geschiedenis en de taal, Het Bildtse landschap heeft de mensen gemaakt, maar de mensen hebben ook het landschap gemaakt.” - Hendrik

In overeenstemming met het laatst genoemde citaat geeft ook Jensma (2010, pp.218-219) aan dat ‘het Friese landschap’ niet bestaat. “Er bestaat alleen maar veranderend landschap in Friesland en in dat landschap zijn verschillende tegenstrijdige belangen werkzaam.” Ook wordt in zijn artikel weer duidelijk dat het (Friese) landschap gemaakt wordt, zowel letterlijk en als beeld in ons hoofd. Hier zal het echter niet gaan over de discussie of het Friese landschap wel of niet bestaat, maar over het landschap in Friesland en de elementen daarin die het aantrekkelijk maken om het te schilderen. De relatie mens-landschap in het citaat van Hendrik sluit aan bij Taylor (2008) die stelt dat het karakter van het landschap de waarden reflecteert van de mensen die het gevormd hebben en erin wonen. De cultuur is daarin belangrijk. “*Landscape is a cultural expression that does not happen by chance but is created by design which relates directly to our ideologies*” (Taylor, 2008, p.7). Partoer (2014) geeft in een onderzoek naar de visie op het Friese landschap ook aan dat het ‘Friese landschap’ een lastige term is, omdat het bestaat uit vele verschillende typen landschap. Onderstaande figuur, uit het onderzoeksrapport, geeft de meest genoemde antwoorden weer op de vraag wat de kracht van het Friese landschap is. Veel van deze termen worden ook genoemd door de respondenten van dit onderzoek, zoals in bovengenoemde citaten; ruimte, weidsheid, diversiteit en water.

Figuur 2 Kracht van het Friese landschap (Partoer 2014).

Voor Dinie is Longerhouw een van haar favoriete Friese dorpsgezichten. Een zadeldak, verscheidene van die grote ‘stjelpen’ (stelpboerderijen), een beetje verscholen. “Dit is typisch *Fryslân*, zo moet het zijn vind ik.” Ook kenmerkend voor Friesland worden wel de luchten en

de weerkaatsing van het water daarin genoemd. Het water dat ‘ketst’ in de lucht, zoals Wim zegt, en daardoor ontstaat een ander soort licht in de buurt van water. Ook voor Gosse is het licht een ‘rode draad’ in zijn werk. Het licht dat verschilt per seizoen, per plaats en per tijdstip van de dag. “Hoe werkt licht, hoe verandert licht, en wat doet dat met wat ik zie, je ziet bijvoorbeeld een boom ‘s ochtends vroeg en ‘s avonds en dan is het een compleet andere boom. Maar het is dezelfde boom, maar de ervaring is anders, en dat kan ook met een gebouw in de ruimte, een silhouet van het dorp met tegenlicht.” Marije geeft aan dat de wolken in de lente en de herfst ‘contrastrijk en zwanger van het water’ kunnen zijn. Greetje voelt zich in Friesland zo op haar plek met name ook door de luchten. Ze heeft van elke provincie schilderijen van lucht met land gemaakt, en is daarbij tot de ontdekking gekomen dat de lucht en het land correspondeert met de provincie. In Noord-Holland de vlakverdeling, de strepen van de bollenvelden, in Drenthe wat meer het wollige, wat-achtige en in Friesland “het water, dat grote meer-achtige vlakke van Friesland, die bijna wolken in het landschap, en als je dan weer naar boven kijkt, en dat groen en dat blauw van het water, als je met een helikopter over Friesland gaat zijn het ook net wolken zo in dat land, en dan kijk je naar boven en dan heb je ook die frisse, witte wolken en dat blauw weer, dat is heel mooi.” Dinie is ook gek op de luchten en vooral omdat de mensen daar geen invloed op hebben. “In de tijd van de 17^e eeuw waren de luchten in principe gelijk. Zoals ze nu zijn. Dat tijdloze, dat vind ik heel mooi aan die luchten. Mensen in de 17^e eeuw konden ook naar dezelfde soort luchten kijken zoals wij nu doen. .. Dat is ook een troostrijke gedachte vind ik. Dat dat blijft.”

Enkele kunstenaars geven ook duidelijk aan dat ze helemaal niet zoveel met het Friese landschap hebben, in de zin van dat ze het mooi vinden, maar dat ze alsnog wel die elementen kunnen vinden die het aantrekkelijk maken om het landschap te schilderen. Het landschap, of elementen daarin, hoeven niet per se mooi te zijn.

“Ik zou er nooit voor hebben gekozen om hier in het gekke Friesland te gaan wonen want ik heb helemaal niets met het landschap, in de zin van gezelligheid. Het waait hier ook altijd, akeligheid, maar het heeft ook wel weer wat want het is heel wisselvallig, Friesland is waar je komt daar is het weer anders. Als je in Gaasterland komt is dat een totaal ander landschap dan wanneer je hier in het hoge noorden op Het Bildt bent, terwijl het toch maar een paar kilometer van elkaar vandaan is. En dat heb je in de Friese Wouden en de Greidhoek, het is allemaal van een totaal andere beleving. Maar het klimaat is hier akelig maar dat is ook weer heel wisselend. Heel uitbundig maar ook heel vreselijk kaal. Het meest kenmerkende probeer

je dan te zoeken en er zit een soort verlatenheid in die Friese klei met dat water erop of ijs, ja dat is toch wel een soort oergevoel waar mensen eigenlijk totaal overbodig zijn.” - Douwe

“Nou ik vind het hier dus eigenlijk niet zo mooi, alleen ik ben een goudzoeker, ik zoek het mooie. Ik laat het gewoon over me heen komen wanneer ik hier ben, en wanneer ik fiets, het is gewoon praktisch, van Akkrum naar Grou, ook vaak met de auto, maar expres fiets ik ook vaak, 1 goed voor lichaambeweging 2 het geeft altijd iets extra. Beelden en ideeën die als je in de auto van a naar b beweegt niet tot stand komen. .. Maar het mooie van dit landschap, ik vind het niet echt mooi maar ik ben er de schoonheid wel van gaan zien, dat het iets in mezelf eigenlijk raakt is dus die enorme ruimte en heel weinig aanknopingspunten in feite, en een paar van die begrenzingen, het voelt bijna als een grensgebied, als je hier bent, juist omdat er zo weinig aanknopingspunten zijn.” - Marije

Zoals het eerder genoemde citaat van Hendrik, dat het Friese landschap niet bestaat, vonden meerdere respondenten dat je niet van het Friese landschap kunt spreken. Zij gebruiken dan ook alternatieve termen zoals het Noord-Nederlands landschap, het universele landschap of het noordelijk landschap. Zo spreekt Janneke van het universele landschap, en niet van het Friese landschap, omdat er wel elementen zijn waardoor je kunt afleiden waar het is, maar het eigenlijk op meerdere plekken zou kunnen zijn:

“Ik noem het niet het Friese landschap maar het universele, maar misschien is dat nu wel net niet zo en is het wel specifiek dat Friese, maar zit dat eigenlijk meer vast aan de beleving dan aan het landschap zelf. Dus dat het specifiek Friese nog niet eens zo zeer bestaat, maar wel in mijn eigen beleving, daartegenover. Dat misschien wel weer een soort contradictie is. .. Want het ene benader je met het gevoel en het andere met je verstand. Dan krijg je ook twee keer hele andere belevenissen. En toch is het hetzelfde, dat is heel apart. Je hebt het over hetzelfde.” - Janneke

Zowel Wim, Gosse als Dirk spreken wel van het Noord-Nederlands landschap. Dit omdat zowel Friesland als Groningen ze boeit en deze provincies vaak geen duidelijke grens hebben wat betreft landschapstypen, deze lopen in elkaar over.

“Daarom spreek ik ook wel van het noordelijk landschap he. Want laten we eerlijk wezen, het Friese landschap en het Groninger landschap die zijn karakteristiek wel van elkaar te onderscheiden, dat zie ik echt wel. .. Maar ik vind het Groninger landschap ook heel boeiend, ook heel mooi. Ik zou moeten liegen om te zeggen nee dat vind ik niks, dat is flauwekul

natuurlijk. Ik moet wel zeggen, het Groninger landschap kan mij net zo diep raken als het Friese landschap. Dat is echt waar, het is zo. Maar als ik in Friesland schilder, doe ik dat wel vanuit de emotie en de liefde en het feit dat het landschap mij diep in de ziel snijdt. .. Maar het landschap dat is wel mijn, met name het Friese landschap, dat komt doordat ik geboeid ben door het karakter van het Friese landschap. Met name de architectuur van de dorpjes, oude kleine dorpjes, dat is voor mij kenmerkend voor Friesland. .. Dat heb je niet in Groningen hoor. Kijk de identiteit van het Friese landschap is wel uniek. Die van Groningen ook hoor, absoluut. De mooie Friese meren heb je niet in Groningen. En ook niet in andere delen van het land.” - Dirk

Het dynamische karakter van het landschap betekent dat het constant aan verandering onderhevig is, zowel door menselijke als door natuurlijke processen. De komst van nieuwe bedrijventerreinen en windmolens, maar ook de afname van vee in de wei, weidevogels, bloemrijke grasweiden en afwisseling. Vooral de invloed van de mens, die overal zichtbaar is in het landschap, komt in de interviews meerdere malen naar voren. Zoals Hendrik stelt is het landschap belangrijk in de vorming van de mens, maar de mens ook zeker in de vorming van het landschap. Opvallend is dat aan de ene kant de nietigheid van de mens wordt genoemd, maar ook de kracht van de mens om alles naar zijn hand te zetten. Zoals Douwe de tegenstelling aangeeft tussen de verlatenheid in sommige gebieden en ‘een soort oergevoel waar mensen eigenlijk totaal overbodig zijn’ en de grote invloed van de mens op het landschap:

“Terwijl alles ook wel door mensen aangelegd is, dat is ook zo gek. Behalve dan in de buurt van Appelscha en Gaasterland, het is hier allemaal gecultiveerd, het is ook allemaal in verandering, mensen konden er niet vanaf blijven, monniken hebben het ingedijkt. En nog steeds denken ze dat alles ook weer anders kan. Een boom heeft hier ook weinig recht van bestaan want ze denken hier altijd dat het weer anders kan. .. Er zit een gewoonte in om dingen te veranderen.” - Douwe

Zowel Gosse, Marije als Jentsje wijzen op het landschap als praktisch element, het landschap zo praktisch mogelijk ingericht als dienst om zo de economie zoveel als mogelijk te stimuleren. Wat ook mogelijk resulteert in een meer monotoon en homogener landschap waarin de specifieke kenmerken voor afzonderlijke delen van Friesland verdwijnen, aldus Gosse. Rechte kavels, enorme stallen, met efficiëntie als uitgangspunt. Jentsje, de oudste schilder onder de geïnterviewden, heeft in zijn leven al heel wat veranderingen meegemaakt

en geeft aan zeer verontrust te zijn hierover. Aansluitend op de efficiëntie en het praktische aspect aangestipt door Gosse en Marije, spreekt Jentsje wel van de ‘economisering van het landschap’:

“Nou ja en dan zie je dus hoe dat landschap hier ook verandert is door ten eerste, ja economisering van het landschap. Je zou zeggen de natuur is er allemaal uitgehaald en het is puur productie geworden. En de verkaveling, alles is ‘rjocht en sljocht’. Dus ik dacht daar moet ik nu de aandacht aan geven. Dus toen was het ook al goed ‘65, en sinds ‘65 heb ik altijd geconcentreerd aan het landschap gewerkt. En toen dacht ik eerst, wat is dan het landschap, ja industrieterreinen, dat is het landschap van vandaag. Dus ik heb ook industrieterreinen geschilderd, en toen echt het verkavelde landschap, dat zie je hier in dat boekje.” – Jentsje

Zowel Gosse, Jentsje als Eddy refereren aan voorbeelden uit eerdere tijden, waarbij Gosse de link legt met een documentaire van Bert Haanstra waarin Nederland uit de jaren ’60, ’70 wordt neergezet. Gosse wil hiermee aanduiden hoe snel het Nederlandse landschap (is) verandert, waarin de boerenwagens en de melkkar inmiddels helemaal verdwenen zijn. Hierbij kan een link gemaakt worden met Eddy, die praat over een film uit 1949 over Ulbe Zwaga, een skûtsjeskipper, waarbij de zwart-wit film de reis volgt van Hindeloopen over Sneek naar Grou, een landschap zonder hoogspanningsmasten en silo’s. Een Friesland met een totaal andere identiteit dan dat we nu hebben, aldus Eddy. En dan heeft hij het over identiteit wat we zien in het landschap, niet over hoe wij ons voelen als Friezen. “Maar de identiteit van nu, dit was zeg maar 60 jaar geleden, iets meer, en dat was een totaal andere herkenning, als zo’n man ineens in deze tijd zou leven dan dacht hij waar ben ik. Dus identiteit heeft ook met tijd te maken. Het verloop van tijd.” Ten slotte vertelt Jentsje een anekdote over de secretarie in Meppel, waarvan in de burgemeesterskamer, gebouwd in 1840, de muren beschilderd zijn met een Drents landschap. Daarnaast zat een vergaderzaaltje waar Jentsje zijn werk had en hij stelde zich dan voor dat hij naast die schilder uit de 19^e eeuw stond en zou hebben gezegd dat hij het een prachtig landschap vond. “Al die bomen, die eikenbomen, en heel in de verte dus even een dorpje, er zijn een paar mensen die zitten daar te zitten en er is ook een man die zit te vissen, heel rustig, een prachtig rijk landschap. Dan had ik zeker gezegd dat ik het een prachtig landschap vond. En dan had ik dus, dat is dus het landschap uit 1840, maar wat ik dan schilderde, dat is ook naar de natuur geschilderd, dat is dan het landschap uit 2000, dat is dan 150 jaar later. Nou dan was die schilder die was dan weggelopen, die zou zeggen ‘die man houd me voor de gek, want dit is geen landschap meer’.

Dus wat ik schilderde was voor die man uit 1850 geen landschap meer. Is ook geen landschap meer.” Zowel de mensen uit de genoemde documentaires als de 19^e eeuwse landschapsschilder zouden dus volgens de respondenten niet kunnen geloven hoe het landschap er in de huidige tijd uit ziet. De veranderingen gaan zo snel, en zijn zo ingrijpend dat ze het landschap uit hun tijd er niet in zouden herkennen. Veel mensen uit deze tijd zullen ook een soort nostalgische gevoelens koesteren voor de landschappen uit de documentaires en van de 19^e eeuwse landschapstekening en zullen de landschappen zoals ze die hebben leren kennen in hun leven willen behouden.

“Die windmolens is gewoon iets nieuws, heeft niks met agrarische leefwereld te maken. .. Ik denk dat heel veel mensen willen dat het zo blijft zoals ze het kennen uit hun jeugd. Inbreuk op doet, het voelt als een bedreiging eigenlijk, duidelijke confrontatie dat de tijd verandert, en dat je in beweging bent he.” - Marije

Het citaat van Marije vormt een contrast met het eerdergenoemde citaat van Douwe. Douwe geeft aan dat de mens de gewoonte heeft om dingen te veranderen en Marije stelt dat veel mensen willen dat het oude behouden blijft. Beide kenmerken zijn terug te vinden in de literatuur. Zo stelt Lowenthal (2007, pp.648-649) dat ons mentaal evenwicht te wijten is vooral aan het feit dat de fysieke objecten waarmee we dagelijks in contact zijn weinig of helemaal niet veranderen, dus dat die ons een beeld van stabiliteit en permanentie geven. Howard (2011, pp.4 & 13) geeft aan dat alle landschappen van belang zijn voor iemand, en dat we het daarom niet langer oordelen aan de hand van hoe mooi het is, maar wat het betekent voor mensen. In het onderzoek van Partoer (2014) wordt duidelijk dat de landschappen waarop de mens het minst invloed heeft gehad, het meest gewaardeerd worden. Een van de foto's in het onderzoek wordt door respondenten gekoppeld aan een productielandschap. Woorden als 'saaï' en 'jammer' werden hierbij genoemd. Dit sluit aan bij wat Jensma (2010) zegt, namelijk dat verandering vaak gedefinieerd wordt in termen van verlies. Kaymaz (2013) geeft ook aan dat veranderingen in het landschap vaak als negatief worden opgevat, namelijk als verlies van diversiteit, coherentie en identiteit. Die link met identiteit is een belangrijke reden om het als negatief te ervaren, want 'we verliezen niet alleen een plaats, maar onszelf, een continuïteit tussen de veranderende fases in ons leven' (Taylor, 2008, p.2). Ook Mak (2013) spreekt in zijn artikel 'Het Friese landschap interesseert ons geen bal' van de snelle ingrijpende overgang van voornamelijk de agrarische sector naar een combinatie van industrie, diensten, technologie en toerisme. Dat het 'ons' geen bal kan schelen, zoals de titel luid, meent Mak in het landschap terug te kunnen zien, te kunnen lezen.

Hierbij refereert hij voornamelijk aan de ‘bouwsels die worden neergekwakt op het prachtige, en kwetsbare platteland’ zoals industriegebieden en megaschuren. Het ‘neerkwakken van deze bouwsels’ wordt door Mak gezien als tekenend voor de identiteitscrisis waarin Friesland zich momenteel bevindt. Jensma stelt hierbij de vraag of de Friezen zich niet te veel vastklampen aan een allang niet meer bestaand verleden, aan een verdwijnende taal en aan een min of meer surrealistisch 19^e eeuwse landschap. Hij richt zich hierbij op een ideaalbeeld van het Friese landschap, een landschap dat volgens hem vooral in ons hoofd en in onze blik zit, een vorm van, zoals hij zegt, ‘romantische’ en ‘conservatieve’ landschapsbeleving. Een landschap zoals de 19^e eeuwse schilder in de secretarie in Meppel geschilderd zou kunnen hebben. Jensma schrijft in het boek ‘Het rode tasje van Salverda’ dat de grootste kwaliteit van Friesland niet is dat alles er bij het oude is gebleven maar dat het ‘tot in zijn vezels heeft leren omgaan met verandering en vernieuwing’ (in Ruyter, 2012, p.40). Ook geeft hij aan (Jensma, 2002) dat de Friese cultuur een uitvinding is van de laatste twee eeuwen en dat onder andere musea en verenigingen de Friese cultuur definiëren vanuit een verdwijnperspectief. Veranderingen worden al snel gedefinieerd in termen van verlies. Er bestaan dus zorgen over verandering in het landschap, iets wat ook naar voren komt in het onderzoek van Partoer (2014).

Respondenten uit de enquête voelen zich erg betrokken bij het Friese landschap, en vinden het belangrijk hoe het Friese landschap zich in de toekomst ontwikkelt. Wel geven de panelleden aan dat het landschap dat ze het meest waarderen, volgens hen onder druk staat. Dit komt doordat “het Friese landschap zoals we dat kennen steeds meer verdwijnt door nieuwe ontwikkelingen in de landbouw, economie, energievoorziening, en woningmarkt”(Partoer, 2014). Ook landschapsarchitect Ruyter (2012) geeft aan dat er in Friesland interesse is in het landschap, en dat we op moeten passen dat verrommeling en eenvormigheid niet de overhand krijgen. Een goede samenhang van de verschillende functies binnen een landschap is van groot belang, waarbij vernieuwing en een goede visie daarop belangrijk zijn.

Ook in dit onderzoek zijn er landschapsschilders die zich zorgen maken om het landschap, zoals Jentsje die het landschap ziet als onderwerp om aandacht aan te schenken. Als voorbeeld geeft hij dat er in sloten en plassen bijna geen leven meer te vinden is. “Het landschap uit mijn jeugd dat was vol leven. Nu is het zo dood als een pier.” Hij legt de verbinding tussen het landschap en het Christelijk geloof, beide zijn versnipperd en daardoor verdwijnt het leven eruit. Eddy duidt nog weer op de eerder aangehaalde term ‘verrommeling’. Hij zegt dat we op moeten passen dat het landschap niet verrommelt en dat het in Friesland over 20 jaar niet een groot fabrieksterrein is, en geeft aan hier zorgen over te

hebben. Gosse sluit aan op het feit dat het ook wel mens-eigen is om dingen te veranderen, te vernieuwen en geeft aan ook wel een zwak te hebben voor de dynamiek. Dirk ziet de ruilverkaveling en schaalvergroting vanuit economisch gewin als begrijpelijk, maar geeft aan er vanuit het oogpunt van landschapsschoonheid vraagtekens bij te kunnen zetten. “Het is belangrijk dat je het unieke karakter van Friesland daar waar je kunt, beschermd en behoud. Dat is heel belangrijk. Anders gaat het weg. Er is altijd wel iemand die een economisch belang heeft om het mooier te maken. Dan is het foetsie. Dat moet je beschermen, tegen kunnen gaan.” Gerrit legt de verbinding tussen de vereconomisering van het land met het wegtrekken van weidevogels. “Toen ik tiener was ging ik ei zoeken met mijn broer en je had overal veel *lijppen* en *skriezen*, nu praktisch niks.” Interessant is het om te zien of deze veranderingen ook invloed hebben op de schilders en hun werk. Dit heb ik dan ook gevraagd in de interviews en het blijkt dat deze veranderingen van invloed zijn op de manier van kijken van de kunstenaars naar het landschap, maar er niet per se voor zorgt dat het landschap minder aantrekkelijk wordt om te schilderen. Sommige elementen die nieuw zijn in het landschap, of nu in grotere getale of formaten worden toegevoegd, zoals windmolens, kunnen juist interessante elementen zijn in de compositie van een schilderij. De schilder hoeft het niet per se mooi te vinden om het te schilderen, soms juist niet, als het maar in het geheel en de compositie van het schilderij past. Greetje: “Als ik iets niet wil zien zie ik het niet. Dat kan ik wegdenken. En als iets me echt irriteert een bepaald stuk landschap ga ik daar gewoon niet naar toe, tenzij ik er doorheen moet rijden. Maar, dat is ook wel weer grappig, sommige dingen die je in eerste instantie heel lelijk vind kun je op een gegeven moment wel mooi vinden, doordat je zelf anders in je vel zit, of dat het licht er ineens zo heel maf op schijnt, dan zie je op een gegeven moment ook wel weer de schoonheid van in, eigenlijk zit ook in alles wel weer de schoonheid, dus, nee, dingen storen met niet gauw in landschappen.” Gert-Jan geeft ook aan dat ondanks het landschap niet statisch is, en er dus dingen veranderen, er elementen zijn die blijven. “Ze kunnen er neerzetten wat ze willen, maar er zijn elementen die blijven.” Voorbeelden hiervan die hij noemt zijn de lucht en de sfeer. Ook Jentsje geeft aan dat er nog elementen zijn in het landschap, die ondanks het feit dat het allemaal verandert is, zijn gebleven en die het interessant maken om het landschap te schilderen. “Maar de landschapsschilder schildert gewoon door omdat de schilderkunstige elementen zoals kleur, lijnen, vorm en structuur, sfeer en monumentaliteit in het veranderde beeld toch wel aanwezig blijven.” Echter, aldus Jentsje, anekdotische tafereeltjes, zoals een schaapherder en zijn kudde en een boerin die de koeien melkt, die zijn er niet meer. “Maar door het wegvallen van deze

tafereeltjes kan de schilder zich geheel en al concentreren op de bouw en de sfeer van het landschap.”

Naast het Friese landschap worden door eigenlijk alle respondenten als uitdaging ook andere landschappen geschilderd, zowel binnen als buiten Nederland. Vooral favoriet is het Groninger landschap, zoals naar voren komt in een vorig citaat van Dirk, maar ook de landschappen van Ierland, Engeland en Frankrijk zijn regelmatig genoemd in de interviews. Heeft het schilderen van het Friese landschappen dan niet of weinig te maken met verbondenheid en *roots*? Vaak moet het landschap wel eerst eigen gemaakt worden, men moet er in op onderzoek gaan om het landschap in zijn verschillende facetten te leren kennen. Omdat het landschap nieuw is moeten herinneringen, die zo belangrijk zijn is gebleken, gecreëerd worden. Vaak heeft het wel te maken met het zoeken van iets nieuws, iets wat nog spannend is, waar nog dingen in te ontdekken vallen.

Voor Groningen geldt dat er aan de ene kant gezegd wordt dat dat niet wezenlijk verschilt van Friesland (vandaar dat ook wel wordt gesproken van Noord-Nederland), maar aan de andere kant zijn er ook respondenten die wel verschillen kunnen herkennen. Dirk geeft aan dat er een vage grens is tussen Friesland en Groningen wat landschap betreft. “Vage grens hoor. Als je dat heel objectief wilt weergeven, dan zou ik zeggen van, het is chauvinisme. Als je die kleine Groninger dorpjes bekijkt, die hebben een heel ander karakter, die zijn ook boterzoet, ook fantastisch, die schilder ik ook wel. Maar er zit echt verschil in, het karakter van het Friese landschap en het Groningen, die hebben een wezenlijk verschil.” Eddy verwijst naar de roedere kleur van de bakstenen in Groningen, wat te maken heeft met de soort klei en het pigment erin, wat in Friesland meer geel is. Ook verteld hij over een oom van zijn moeder die als restauratiearchitect gespecialiseerd was in het restaureren van oude kerken en die het feit aanstipte dat er in Groningen minder verknoeid was. “Opknappen noemden ze dat, dan kwam er een pleisterlaag omheen, en dan vonden ze dat het mooier was, maar dat was natuurlijk niet, want die prachtige stenen daar hadden ze geen oog voor. En daar hebben ze, nou de Groninger is misschien wel zuinig, maar die hadden er minder voor over en daardoor is het mooier gebleven, en dat valt me met de dorpen ook op. Als je er door heen komt, het zal nu beter zijn, maar hier zouden ze prachtige oude huisjes en dan zetten ze er een bungalow op, probleemloos. En daar in Groningen is er minder aan verknoeit, dat vond ik wel. Nou ja het aardgas doet het dan nu. Maar ik vind dat ook een mooi landschap.” Ook Gosse geeft aan dat Groningen, en dan met name het Hogeland, deel uitmaken van zijn favoriete landschappen en evenals Eddy verwijst hij naar het betere behoud van elementen in het landschap in

Groningen. “Als je boven Dokkum bent, wat een heel mooi landschap is, maar daar kun je bijna geen *pleats* (boerderij) meer zien zonder dat die helemaal ingebouwd is tussen loodsen. En veel windmolens al.”

Sita en Greetje refereren aan een ander verschil tussen het schilderen van Groningen en Friesland, namelijk het kleurenpalet. Sita: “Als schilder zeg ik, ik kan van mezelf ook zien welke schilderijen ik in Groningen heb gemaakt en welke uit Friesland komen, en de meeste mensen herkennen dat ook.” Dit komt, geeft ze aan, omdat ze in Groningen veel in het Hogeland schildert, waar veel akkerbouw zit. De prachtige heldere kleuren van het graan is heel fijn als schilder. Maar ook doordat er iets met de kleuren van de dorpjes is, wat vrij letterlijk is, maar ook te maken heeft met het gevoel erbij. Ook Greetje geeft aan dat er een verschil is in het gebruik van kleuren voor Friesland en Groningen. Friesland en Groningen hebben wel veel van elkaar beaamt ze, maar; “Alleen als je dan diep in je ziel gaat, naar je gevoel gaat, dan voelt dat Groningen eerder met de klei en als je dan bij Friesland bent dan voelt dat meer gras. Dat is een andere emotie weer. Het landschap lijkt dan wel heel veel op elkaar, maar dan net die onderlaag van dat landschap dat mee speelt in je gevoel. Ik heb gauwer de neiging om onder dijk bij Groningen in rood te gaan schilderen, met klei, en in Friesland is het wat lichter.” Het palet van Greetje, en van vele andere landschapsschilders, is een groot kleurenbont met de meest uiteenlopende kleuren, wat allemaal in het schilderij verwerkt wordt, maar in allemaal verschillende lagen. Je kunt dus vaak aan het kleurgebruik zien of het Groningen of Friesland is, maar het maakt wel uit waar in Friesland je schildert, voor of achter de dijk, want het rood kan bijvoorbeeld ook weer voor lamsoor gebruikt worden, dat zit in de aangeslibde gronden, achter de dijk. Daar zit ook weer zeeklei. Dat er specifieke kleuren bij Friesland horen erkent ook Gea. Dit zijn echter niet de kleuren waartoe ze zich beperkt in haar werk. Ze gebruikt kleuren die bij haar en haar werk passen, en dat resulteert voor haar in Friese landschappen.

Naast Groningen als favoriet landschap buiten Friesland, worden ook Engeland en Ierland veel genoemd. Reinder is groot fan van Ierland en zijn landschappen, omdat deze nog relatief nieuw voor hem zijn, ondanks hij er al vele keren is geweest. Het Ierse landschap blijft spannend, met geheimen en nog te ontdekken plekjes, daardoor is het nog niet het reizen van a naar b zonder echt bij het tussenliggende stil te staan, zoals in Friesland. “Als ik ergens anders ben in een vreemde omgeving praat dat landschap wel. Wat zou daar wezen, wat is dit, wat is dat. Dan krijg ik wat interesse vragen over het landschap zelf.” In Friesland is hij bekend en, zegt hij, ben je meer bezig met informatie als daar is die kerk of weg, en daar

wonen die en die. Dit is allemaal informatie dat afleidt van het beleven van het landschap, aldus Reinder. Bovendien heeft het Ierse landschap natuurlijk hele andere kenmerken, waardoor je nooit al ver van te voren aan kunt zien komen wat er komt. Wel heeft hij meegedaan aan verschillende projecten over Friesland, en dat zag hij als uitdaging, want ‘hoe kan ik nu met Friesland ongeveer in diezelfde sfeer komen (als met Ierland, red.)?’ en ‘kan ik met het Friese landschap met hetzelfde gevoel schilderen als dat ik gewend ben om te schilderen met het Ierse landschap?’ De beperkingen hierbij waren dus de geheimen die veel minder aanwezig zijn en de informatie in het Friese landschap dat afleidt. “Als je dat als reiziger aanschouwt dan weet je dat helemaal niet, dan heb je totaal geen informatie, het enige informatie dat je krijgt is landschap. En daar geniet ik dan het meest van.” En dus heeft hij geprobeerd naar de Friese landschappen te kijken zoals een toerist dat doet, vanuit een andere invalshoek, door ’s ochtends heel vroeg op pad te gaan. Dan is het licht anders, en is het heel rustig en stil. Bovendien voelt Reinder, die niet naar de werkelijkheid schildert, zich in Friesland meer gecontroleerd, meer beperkt in de vrijheid die hij in Ierland wel veel ervaart. Van de Ierse landschappen neemt iedereen aan dat dat zo is, maar dat is daar helemaal niet zo. Voor Gert-Jan is het eigenlijk andersom en geldt de vraag; hoe kun je een Engels landschap neerzetten zodat het eigen wordt, zoals het Friese landschap. “Het is niet moeilijk om Terherne te vervangen door de kusten van het Isle of Wight, dat is helemaal niet moeilijk, dat is juist fantastisch .. zonder dat ik iets wezenlijks anders doe in feite. Want als je dat Isle of Wight van de horizon weghaalt en het torentje van Terherne schildert, dan kon het ook zomaar weer het Sneekermeer zijn. .. Er is toch een herkenning, nou ja van wat ik zeg, ik schilder nog steeds Friese luchten maar in de ‘scenery’ van Schotland en de Highlands, ik hoef mezelf niet zoveel geweld aan te doen. .. Ik hoef niet van stijl te wisselen, ander kleurgebruik. Ik kan gewoon doen waar ik goed in ben, en dan de vertaalslag maken van een Fries landschap naar Schotland.” Belangrijk is wel, zoals ook Reinder zegt, om er ook daadwerkelijk heen te gaan en het mee te maken, de verschillende typen weer te ervaren, oftewel op onderzoek uit te gaan.

4.5 Landschap als drager van identiteit

Landschappen kunnen de dragers zijn van collectieve identiteit en historische herinnering (Cosgrove & Daniels, 1988). Zo kunnen landschappen een rol spelen in de vorming van nationale identiteit, maar ook in iemands persoonlijke identiteit of in een regionale identiteit. Dit komt overeen met het citaat uit Sulina (2012) in hoofdstuk 2, waarin wordt gesteld dat “landschap zeker een van de factoren is dat zorgt voor het gevoel van *belonging* en

vertrouwdheid met een bepaalde plaats, daar waar iemand zich bewust is van zijn of haar omgeving en zich thuis voelt. Op deze manier is landschap deel van onze identiteit”. Hall geeft aan dat individuen verschillende identiteiten aannemen afhankelijk van de tijd en de context (Kaymaz, 2013). Dit betekent dus dat het beter is om wat betreft identiteiten in termen van meervoud te spreken. Belangrijk bij identiteit is het onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’. Een identiteit kan alleen tot stand komen als er een ‘ander’ is, dat wat ‘wij’ dus niet zijn. Zo zou deze tegenstelling in Friesland-Holland, Friesland-Groningen of Friesland-wereld tot uiting kunnen komen. Vaak wordt in de definitie van identiteit gebruik gemaakt van geschiedenis (Zeeman, 1998). Volgens Jensma echter is ‘de Friese geschiedenis’ een uitvinding van de 19^e eeuw, en dus ook het idee van Friesland en de Friezen (Zeeman, 1998). Dit standpunt komt overeen met dat van Van Heusden, hoogleraar cultuur en cognitie aan de RUG, in een artikel genaamd ‘de Fries is een verzinsel van ons allen’ (Westera, 2014). Hij geeft hierin aan dat ‘de Fries’ en zijn cultuur en identiteit niet bestaan, maar een verzinsel is van een groep gelijkgestemden. Collectieve afspraken en een collectief geheugen is namelijk wat een cultuur vormt.

We hebben behoefte aan identiteit (*belonging*), aan het vastleggen van identiteiten, om ons te differentiëren van de ‘ander’. Volgens Taylor (2008) is een *common denominator* hierin de menselijke gehechtheid aan landschap en hoe we identiteit vinden in landschap en plaats. Zoals eerder genoemd is landschap niet alleen wat we zien, maar een manier van kijken. We schrijven er waarden aan toe, waarin ons gevoel van plaats en herinneringen een belangrijke rol spelen. Herinneringen blijken heel belangrijk in het gevoel van *belonging* op een bepaalde plaats. Dit kunnen herinneringen aan beelden, geuren, kleuren, gevoelens en geluiden zijn. Bij vrijwel alle interviews kwam bij de vraag naar de persoonlijke relatie met landschap herinneringen van vroeger naar boven. Zo vertelt Milly dat ze als kind met haar vader, die inseminator bij koeien was, meeging en dat ze aan deze tochten door het landschap mooie herinneringen heeft. En Sita als kind bij *pake* en *beppe*: “En ik denk ook dat ik als kind al heel erg van de ruimte hield die hier, dat weet ik nog goed als ik *útfanhûs* ging bij mijn *pake* en *beppe* en nichtjes in Bitgum, en dat vond ik een verademing, letterlijk hoor, dan gingen we daarachter de velden in en dan was het allemaal groot en groot, dat vond ik machtig, nou moet je maar naar mijn schilderijen kijken. Dat is hetzelfde.” Zo wordt dus een stukje van de persoonlijke herinneringen weerspiegeld in de schilderijen. Zo ook bij Gea, die drukte en chaos in haar leven weerspiegeld in de rust en ruimte in haar werk. Ook Hendrik geeft aan dat herinneringen belangrijk zijn: “Elke zondag, bij de Boonweg bij St. Jabik. En dat we daar

even keken, en in het slik ombatsen weet je wel, schoonspoelen in de sloot, dat soort herinneringen, die beklijven, het is niks, maar toch heel belangrijk, die herinneringen.” Dinie refereert aan de route die het busje van Exmorra naar haar kleuterschool in Makkum maakte, een route door het landschap die ze nog wel kan dromen. En later op de fiets dezelfde route om te zwemmen in het IJsselmeer. En elke zondag naar de kerk, de ene zondag in Exmorra, de andere in Allingawier. Waarbij niet alleen de prachtige kerk veel indruk maakte, maar ook lopend in optocht, de hele familie, door het land naar de kerk. Hendrik geeft aan dat als je nu terug denkt aan die herinneringen, dat je dat ziet als iets moois, als een gelukkig moment, maar dat je dat waarschijnlijk op het moment zelf je dat helemaal niet zo ervoer. Hij refereert aan een documentaire over de dichter Rutger Kopland waarin gesteld wordt dat naarmate je ouder wordt en de bagage die je hebt, je ook wel eens idealiseert. Ook legt Hendrik de link met Armando, een schilder die schuldige landschappen schildert, landschappen die getuige zijn geweest van de oorlog. “Maar voor hem zitten er herinneringen in dat landschap. Hij kan alleen maar dat landschap schilderen, dat is met mij ook wel een beetje zo .. ja, dat is de kern. Je schildert vanuit die herinnering, maar dat is ook omdat ik herinneringen terug wil krijgen. Waar ik nog niet opgekomen ben, of die wat zijn weggeëbd. Door dat schilderen komen ook weer herinneringen terug. Dus dat uitgangspunt is een herinnering, maar het doel is ook om herinneringen terug te schilderen.”

Belangrijk bij deze herinneringen is de plaats waar het zich afspeelt, ofwel de plaats waar men geboren is en de plekken waar men nadien is gaan wonen. Waar de specifieke plaats voor een schilderij misschien niet zoveel uit maakt, is het voor de vorming van *place attachment* wel van belang welke band er met een plek opgebouwd wordt. Of men zich thuis voelt op die plaats, er waarde aan hecht, en dus wel of niet verbonden voelt met die plaats. Zoals Janneke verteld dat ze in Gaast woonde en dat ze dan, zodra ze de gordijnen opendeed eigenlijk al midden in een schilderij zat. Hendrik geeft mooi weer dat niet alleen de plaats, de omgeving, maar zeker ook de mensen die er wonen een belangrijke factor zijn in de vorming van jezelf, van je identiteit: “Ja nou kijk een landschap wordt gevormd door de mensen die er wonen. De geschiedenis die het in zich draagt. Hoe het ontstaan is. Die hele geschiedenis van een landschap zit verdisconteerd in de aard van de bevolking, van de mensen. Dat dat heel belangrijk is. En met die mensen daar heb je weer een relatie mee, die vormen je weer, je hebt een manier van communiceren met elkaar, het is zo ontzettend met elkaar verweven, honderden jaren. Dat kun je niet uit elkaar trekken.” Dat is wat Gea beschrijft als een omhulsel, een vorm waar je je in thuis voelt. “Dit is mijn omhulsel, net zo goed als wat

Friesland, Leeuwarden en omstreken, dat is mijn thuis ook, daar is mijn vorm, mijn lichaam en mijn ziel mee verweven. Ik weet hoe het ruikt, ik weet hoe de kleuren eruit zien, de seizoenen maak je mee.” Zo speelt plaats dus een belangrijk rol in iemands identiteit. Dit heeft met te maken met plaatsen die voor jezelf van belang zijn, die een grote rol spelen in jouw leven, maar zeker ook voor de plaatsen waar je (voor)ouders vandaan komen. Daar waar je wortels liggen, wat ver teruggaat naar je *roots*. Zo verteld Douwe over het wonen in Franeker. “Maar we zijn hier ook ooit beland en dat vind ik wat gek, want als je weet dat Toscane bestaat en hoe prachtig het klimaat daar en de lieflijkheid van Italië, en dat je dan nog hier blijft, dat vind ik wonderbaarlijk. Dat begrijp ik niet. Maar je hebt reizigers en je hebt mensen die dat niet zijn en wij zijn dat niet. .. Wij blijven hier en zullen hier ook blijven, dat kun je van te voren al zeggen, dat zit in de genen daar doe je niks aan. Mopperen en klagen over het weer en verder doe je niks.” Dit sluit ook aan bij zijn vorige citaat over het feit dat hij eigenlijk helemaal niet zoveel met Friesland, en het Friese landschap heeft. Volgens hem zijn dus de *roots*, daar waar zijn voorouders vandaan komen, erg bepalend voor waar hij woont. Wim bevestigt dit, en geeft aan dat de kern is waar je vandaan komt. Waar je genen vandaan komen. “Ze zeggen wel wat is Fries, wat is de Friese kunst, maar Friese kunst is verweven met je Friese genen. Waar je voorouders wegekomen. Daar ben je mee verweven. .. Maar de kern, van het Fries zijn en de Friese kunst is dat je toch weer terug gaat naar je *roots*. Daar gaat het om. Maar het zien van andere landschappen, andere culturen, dat vind ik erg belangrijk. En of je het nu schildert of niet, maar als je in andere culturen bent, dan waardeer je meer de cultuur waar je zelf wekomt. Ik geloof dat dat je kern is van wat is Friese kunst. Friese kunst is, de genen zitten hier, je hebt wat met het landschap.” Dit gaat ook over het zien van andere culturen, andere landschappen waardoor je je ‘eigen’ landschappen, je eigen cultuur meer gaat waarderen, er een groter verlangen ontstaat er weer naar terug te keren. Dit sluit aan bij de beschrijving die Sita geeft van het begrip habitus: “We zijn toch gewoonte dieren, dat denk ik echt, dat zul je in mijn scriptie wel lezen, daar staat ook een mooi stukje in over Friese remigranten die in een bus vol terugkomen over de Afsluitdijk en die man ervaart dan heel erg de kracht van het landschap, ja je kunt wel in Canada gaan wonen, als Fries, maar uiteindelijk als je in Friesland komt voel je in die zin wel dat je echt Fries bent. Ze kunnen hier wel een provincie van maken, en dan noemen we dat Utopia, maar iedereen die op zijn geboorteplek terugkomt en het daar goed heeft die zal dat vernemen, dat kan niet anders en dat noem ik habitus.” Die verbinding met de geboortestreek is ook wat Hendrik heel erg voelt, “dat die wortels daar liggen en dat die maken dat je je daar thuis voelt”. En dat heeft dan met herinneringen te maken, maar met name ook met taal, en in zijn geval de Bildtse taal.

“Hoe je je uit kunt drukken, de humor van zo’n streek, die middels een taal tot uitdrukking komt, dat maakt dat ik er weer naar toe gegaan ben. En me daar gelukkig voel, want daar gaat het uiteindelijk om he, waar je je gelukkig voelt.” Deze citaten bevestigen dus eigenlijk wat (Paasi, 2002) zegt, namelijk dat *roots* en sociale netwerken een grote rol spelen in identificatie, groter dan bijvoorbeeld kenmerken van de regio zelf. Ook komt naar voren dat het samenleven in een gebied voor een langere tijd resulteert in een gedeelde manier van waarnemen, gedrag en communiceren (Paasi, 2002, p.55).

De discussie over een mogelijke Friese identiteit zal hier verder niet uitgediept worden, maar interessant is om te kijken wat de 19 Friese kunstenaars hier over te zeggen hebben en of zij zich al dan niet Fries voelen. Zoals het idee van een Fries landschap een sociaal construct is, is ook het idee van een Friese identiteit iets wat in de hoofden van de mensen gevormd wordt. Of, zoals de kop van het artikel in de Leeuwarder Courant stelt (Grosso, 2014); “Friese identiteit? Dat is vooral het lullen erover”. Het idee wordt bevestigd en versterkt door het er met elkaar over te hebben, geconstrueerd door met elkaar er een beeld van te maken. Identiteit is dus een sociaal proces, wat niet alleen gevormd wordt door diegenen die er onderdeel van uitmaken, maar juist ook door de ‘ander’, denkbeelden die andere sociale actoren van die groep hebben (Paasi, 2003). In het artikel van de Leeuwarder Courant wordt onderscheid gemaakt tussen een kust-Fries en een woud-Fries, Friezen van de stad en van het platteland of kaatsers en niet-kaatsers. Dit zou al aangeven dat een enkele Friese identiteit niet bestaat. Zo speelt het gebied, de streek waar uit Friesland iemand vandaan komt zeker ook een rol. Leeuwarden steekt bijvoorbeeld af met de rest van Friesland, al groeien deze beide volgens Eddy wel meer naar elkaar toe. Ook Greetje, die zelf niet in Friesland geboren is, gelooft dat er wel iets van een Friese identiteit bestaat, maar dat dat afhankelijk is van de regio waar hij of zij vandaan komt: “iemand die op de eilanden woont heeft een andere feeling met Friesland dan iemand die uit ik noem maar iets, Joure komt, bijvoorbeeld, want Leeuwarden heeft ook weer een andere gevoel over Friesland, en Gaasterland ook weer een andere gevoel over Friesland, maar over het algemeen gesproken merk je absoluut dat een Fries een Fries is.” Dit komt met name ook door de taal, zodra je als Fries buiten Friesland in het Nederlands begint te praten horen mensen toch vaak wel dat je uit Friesland komt. Maar ook binnen Friesland kun je vaak wel horen uit welke hoek van Friesland iemand afkomstig is. Volgens Greetje kun je een Fries buiten Friesland toch wel herkennen aan de manier van doen, de manier van spreken, hij heeft toch een bepaalde tongval, heeft een speciale kijk naar de wereld. “Dat rustige, dat doe maar normaal, het komt wel goed joh, het vertrouwelijke, ja dat vind ik heel

erg lekker.” Rients, zelf woonachtig in Groningen maar afkomstig uit Friesland, geeft aan dat hij er niet aan moet denken om altijd tussen de Friezen te zitten, al is hij van bepaalde karaktereigenschappen wel blij dat hij dat ook wat in zich heeft: “Relativerende nuchterheid, maar ook wel met het hart erbij.” Sita geeft aan zich wel Fries te voelen, door de taal, maar ook doordat ze als landschapsschilder het landschap wel als eigen herkent. “Dat het in je *roots* zit als je wilt of niet dat is er denk ik wel. Habitus verloochent men niet.” Zodra ze in Groningen begint te praten wordt ze herkend als Fries, maar dat is wel betrekkelijk want ze kan zich in Groningen net zo goed thuis voelen. “Of voel ik me net iets minder thuis maar leuk op vakantie-achtig thuis weet je wel. Maar daar zit ook iets in de mentaliteit, iets wat noordelijk is.” Wat zeker is, volgens Sita, is dat zowel de taal als de omgeving een soort van herkenning geeft. Het feit dat er *Fryske hintjes* (kippen) en Friese stabijs rond haar boerderij lopen, zegt natuurlijk wel wat. Iemand die zich helemaal niet Fries voelt is Hendrik: “ ik voel me Bilder, ja. Absoluut. Ik voel me helemaal niet Fries, ik heb ook niks met Fries. Ik woon in Friesland toevallig, ik ben ook helemaal niet chauvinistisch, als Bildert zijnde, van Bildt dit Bildt dat. Ik ben geen Fries, ik praat geen Fries, ik denk geen Fries. Humor is ook weer anders, ik begrijp het wel maar het is niet mijn ding. Nee. Grappig he.” Op de vraag of hij het idee heeft of er iets als een Friese identiteit bestaat, stelt hij de tegenvraag of de Bildtse identiteit bestaat. “Ik zou het niet weten. Het voelt wel zo. Het Bildt heeft wel mijn identiteit verschaft. Zo kun je het wel zeggen. Maar wat de Bildtse identiteit is, dat weet ik niet.”

Wat Greetje opvalt is dat een ‘Fries ook zo heel erg blij is met zijn eigen Friesland, veel blijer dan bijvoorbeeld als je een Drent bent, of een Noord-Hollander, of Zuid-Hollander vooral’. Dit sluit natuurlijk aan bij het feit dat de Friese vlag toch vaak rijkelijk wappert bij menig sportwedstrijd of andere groepsmanifestatie. Gosse geeft aan dat het uitdragen van de Friese vlag, bijvoorbeeld ook op de klompen, aardig is, als grap, maar je er niet in moet geloven. “Dan wordt het dubieus. Als je niet om jezelf kunt lachen, dan wordt het gevaarlijk. .. Dat idee dat je identiteit volslagen afhangt van het Fries zijn, of volslagen afhangt van ik ben een christen of een moslim, als dat het enigste is wat je identiteit bepaalt dan verschuil je je achter wat je werkelijk bent, dat vind ik.” Ook bevestigt Gosse wat al eerder genoemd is, namelijk dat mensen er niet van houden om dingen te verliezen. Hij geeft hierbij het voorbeeld van taal. De Friese taal hecht hij waarde aan, daar moet je trots op zijn, en dat hij de manier waarop er tegenwoordig door sommigen Fries wordt gesproken treurig vind. De reden dat hij zich daar zorgen om maakt is omdat dat ook met verlies te maken heeft. “Maar daar zit ook wat in van het *spitiche* (teleurstellende), er gaat wat weg wat waarde heeft, en dat is niet

alleen in Friesland, misschien wel over de hele wereld. Dat heeft ook te maken met internet, de invloed van beelden, uit andere delen van de wereld. Dat het een soort .. wet is, dat alles neigt naar oppervlakkigheid. Alles gaat uiteindelijk plat als je niks doet, alles gaat tegen de vlakke bij wijze van spreken. Alles wordt plat, en dat is letterlijk en figuurlijk zo.” Dit sluit aan op het eerdere verliesdenken genoemd door Jensma en misschien het homogener worden van de landschappen.

Of we hier kunnen spreken van ‘typisch’ Friese schilders kunnen spreken wat betreft hun eigen Friese identiteit of wat betreft de landschappen die ze schilderen is moeilijk te zeggen. Zo wil Steenbruggen (2015) de schilder Jan Snijder niet een ‘typisch’ Friese schilder noemen, maar, zo zegt hij “hij is gevormd door zijn omgeving, door het open Friese landschap met z’n zachte waddenlicht, maar zijn schilderkunst komt voort uit een persoonlijke, zeker niet aan streek gebonden visie op natuur en kan ook in andere kuststreken gedijen”. Dat is zeker ook van toepassing op de 19 landschapsschilders in dit onderzoek, ze zijn gevormd door de omgeving, in dit geval Friesland.

5 Conclusie

5.1 Conclusies

Tijdens dit onderzoek ben ik met een andere blik naar het landschap gaan kijken. Misschien mij meer bewust van de verschillende elementen in het landschap en de achtergrond daarvan door de studie, maar zeker ook door de interviews en schilderijen. Onderweg op de fiets of met de trein door het landschap, naar verschillende plekken om schilders te bezoeken.

Kijkend naar de elementen in het landschap, met de vraag of een landschapsschilder er iets mee zou kunnen. Een bijzondere lucht, een rechte sloot, een veld met bloeiend koolzaad en paardenbloemen. Vervolgens zie ik verschillende landschapsschilderijen voorbij komen. Ja, hier zou een landschapsschilder toch vast wat mee kunnen. Is dat de invloed die landschapsschilders hebben op de toeschouwer? Deze meer bewust maken van en laten kijken naar het landschap? Wijzen op het landschap? De verschillende lagen in het landschap komen terug in de vaak vele verschillende lagen van een schilderij, om een bepaalde sfeer op te kunnen bouwen. Het landschap verandert constant, en tijdens het schrijven van deze scriptie (toegegeven dat het even heeft geduurd) is er alweer veel verandert. Niet alleen wat betreft seizoenen, ook wat betreft bouwprojecten en infrastructuur. De invloed van de mens is groot.

Als ik kijk naar de analyse van de interviews en een koppeling hiervan maak met mijn verwachtingen vooraf, komen er een viertal conclusies uit. De eerste conclusie gaat in op de dubbele rol van plaats. Plaats is belangrijk in de zin van zich er thuis voelen en de juiste emoties oproepen, maar plaats is niet belangrijk in de zin van een topografische plaats, met die en die naam en die en die coördinaten. De precieze topografische locatie doet er voor het maken van een schilderij niet zoveel toe. Dit is ook de reden dat er vaak geen titels aan een schilderij worden gegeven, zodat de toeschouwer zijn of haar eigen interpretatie eraan kan geven. Zo zou het landschap op een schilderij in Friesland kunnen zijn, maar ook buiten de provincie gevonden kunnen worden. Dit heeft ook te maken met het feit dat de landschappen niet bij de provinciegrenzen ophouden. Wel is het zo dat veel kunstschilders een voorkeur hebben voor bepaalde regio's, zo worden de Friese meren, het bedijkte kustgebied en het Groninger Hogeland veel genoemd. De schilders beperken zich dan ook zeker niet alleen tot de gebieden binnen Friesland, zelfs niet binnen Nederland. Ook het feit dat elementen gecombineerd, versterkt of weggelaten worden zorgt voor een geïdealiseerd landschap, niet de

werkelijkheid. Dit hoeft niet per se mooi te zijn, maar moet een bepaalde sfeer oproepen, en gevoelens weergeven.

Wel is het van belang dat de schilders zich het gebied, of dit nu Friesland of daarbuiten is, eigen maken voor het te kunnen schilderen. Nu is Friesland voor de 19 schilders een gebied waar ze geboren zijn of al heel lang wonen, dus wat al vrij ‘eigen’ is, maar zodra ze in een gebied daarbuiten komen is het proces van onderzoek doen extra belangrijk. Dit houdt in erop uit trekken, het gebied op verschillende tijden van de dag en onder wisselende weersomstandigheden ervaren en de sfeer opdoen. Het landschap horen, zien, voelen en ruiken en daardoor de binding, het gevoel met de plaats versterken, oftewel een plaatsverbondenheid creëren. Dit wil niet zeggen dat de kunstschilders zich meer bewust zijn van het landschap, en daardoor een grotere plaatsverbondenheid ervaren. Wandelaars, vogelaars en alle andere landschapsgebruikers zijn weer op een andere manier met het landschap bezig, maar niet per se minder verbonden. Het proces van eigen maken heeft echter ook weer grenzen, want voor sommigen is het Friese landschap zo eigen dat het weer van A naar B reizen wordt zonder het bijzondere nog te zien. Een reden voor hen om het nieuwe en spannende op te zoeken in het buitenland.

Een tweede conclusie die hierop aansluit is dat herinneringen en *roots* erg belangrijk zijn in de vorming van plaatsverbondenheid, en daarmee voor het schilderen van het landschap. Waar komen de (voor)ouders vandaan, waar is de schilder zelf geboren en welke herinneringen heeft hij of zij nog aan die plek. Dit zijn vaak visuele beelden van een plek uit vroegere tijden, maar ook geluiden en geuren zijn daar sterk mee verbonden. Deze zintuiglijke sensaties zijn dan ook weer erg belangrijk bij het doen van ‘onderzoek’ alvorens een gebied te kunnen schilderen. Het landschap in al zijn verschillende facetten beleven en ervaren, dat opnemen als een spons en in het atelier deze spons weer leegknijpen. Een landschapsschilderij kan daarbij een middel zijn om herinneringen of gevoelens weer op te roepen.

De derde conclusie is niet heel vernieuwend, maar daarom niet minder belangrijk voor dit onderzoek, namelijk dat het landschap persoonlijk is. Landschap is een concept wat vorm krijgt in onze hoofden, waardoor iedereen er een verschillende definitie van kan maken. Bovendien is het persoonlijk in de schilderkunst in de zin dat elke landschapsschilder zijn of haar eigen landschapsschilderij creëert op zijn of haar eigen manier. Dit kan resulteren in een landschapsschilderij dat soms nauwelijks herkenbaar is als een landschap.

Een laatste punt wat centraal staat in de onderzoeksvragen is relatie van de Friese landschapsschilderkunst met identiteit. Dit leidt tot de vierde conclusie, namelijk dat deze relatie in het onderzoek helemaal niet zo sterk naar voren komt en niet zo van belang is gebleken. De link met identiteit is niet heel sterk aanwezig. Dit komt natuurlijk ook doordat identiteit een lastig begrip is. Het is voor de respondenten lastig te omschrijven hoe dit samenhangt met het schilderen van landschap, ook omdat je hier niet dagelijks bij stil staat. Vooral de Friese identiteit is lastig, de koppeling met de persoonlijke identiteit is wat makkelijker, hierbij worden vaak de herinneringen en *roots* genoemd. De onderwerpen van dit onderzoek (waarom schilder je het landschap, wat schilder je dan precies en op welke manier en is het schilderen van landschap gekoppeld aan identiteit) zijn onderwerpen waar de schilders niet dagelijks over nadenken. Dat maakt het, zoals in het geval van identiteit soms lastig om uit te leggen, maar, zeiden veel kunstenaars, wel heel interessant en leuk om eens bij stil te staan en er over na te denken. Door dit onderzoek en de interviews werden ze ‘gedwongen’ daar eens bij stil te staan.

5.2 Discussie en aanbevelingen

Dit onderzoek is vooral gericht op Friese landschapsschilders, maar had ook meer gericht kunnen zijn op de toeschouwers of kopers van de landschapskunst. Welke landschappen en de daarvan gemaakte schilderijen spreken hen het meeste aan en waarom? Wat is de *trigger* om deze kunst te kopen, is dat om een stukje *sense of place* mee naar huis te nemen? En heeft het zien van de landschapskunst daadwerkelijk invloed op de beeldvorming van het landschap? Zoals gebleken is een schilderij een communicatiemiddel, en dus is het boeiend om te kijken niet alleen naar de zender maar ook naar de ontvanger van de informatie. Wat ziet diegene erin en hoe interpreteert hij of zij dat? Ook interessant is een vergelijking tussen de landschapsschilderkunst van Friesland, en die van een andere provincie of een ander land. Is de beleving van landschappen en kunst daarvan anders buiten Friesland, of in andere culturen?

Nogmaals, de voor dit onderzoek gesproken 19 kunstenaars kunnen niet als representatief worden gezien voor de rest van de landschapsschilders in Friesland. Het zouden dan ook net zo goed 19 andere Friese landschapsschilders kunnen zijn geweest. Voor dit onderzoek is niet rekening gehouden met leeftijd, geslacht of woonplaats binnen Friesland. Voor een vervolgonderzoek zou er bijvoorbeeld kunnen worden gekozen voor een evenredige verspreiding over Friesland wat betreft woonplaats, en daarbij ook de eilanden meenemen. Zo

had ik ervoor kunnen kiezen om uit elke gemeente een kunstenaar te kiezen, en daarmee spreiding te garanderen. Ook al heeft elke kunstenaar zijn of haar favoriete gebieden en is bereid daarvoor te reizen, het kan zijn dat kunstenaars van de eilanden bijvoorbeeld weer een andere plaatsverbondenheid ervaren met plaats dan kunstenaars uit andere gebieden van Friesland. Ook kan een gelijke verdeling man-vrouw of qua leeftijd een interessante gender of leeftijdsvergelijking opleveren.

Literatuur

- Abrahamse, J. (1993). Identiteit van het Friese landschap. *Noorderbreedte*, 17(6), 239-241.
- Adams, A.J. (1994). Competing communities in the “great bog of Europe”. Identity and the seventeenth-century Dutch landscape painting. In W.J.T. Mitchell (Red.), *Landscape and Power* (pp. 35-73). Chicago: University of Chicago Press.
- Antrop, M. (2007). *Perspectieven op het landschap: achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*. Gent: Academia Press.
- Benschop, J. (2006). *De berg van Cézanne: kijken naar kunst*. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Genneep
- Berendsen, H.J.A. (2008). *Landschappelijk Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Betten, E. (2013). *De Fries. Op syk nei de Fryske identiteit*. Leeuwarden: Wijdemeer.
- Boeijs, H., Hart, H. 't & Hox, J. (Red.) (2005). *Onderzoeksmethoden*. 7^e Editie. Amsterdam: Boom Lemma.
- Born, R. van den, Drenthen, M., Lemmens, P., & Slobbe, T. van (Red.) (2011). *Plaats – Filosofische beschouwingen over verbondenheid met natuur en landschap*. Zeist: KNNV Uitgeverij.
- Cosgrove, D.E. & Daniels, S. (Eds.) (1988). *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crang, M. (1998). *Cultural Geography*. London : Routledge.
- Elerie, J. N. H. & Spek, T. (2010). The cultural biography of landscape as a tool for action research in the Drentsche Aa National Landscape (Northern Netherlands). In J.H.F. Bloemers, H. Kars, A. van der Valk & M. Wijnen (Eds.) *The Cultural Landscape Heritage Paradox. Protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*. (pp. 83-113). Amsterdam: University of Amsterdam.

- Gregory, D., Johnston, R. & Pratt, G. (Eds.) (2009). *Dictionary of Human Geography*. 5^e Editie. Hoboken, NJ, USA: Wiley-Blackwell.
- Grosso, del M. (2014). Friese identiteit? Dat is vooral het lullen erover. *Leeuwarder Courant*, 31-10-2014.
- Hennink, M., Hutter, I. & Bailey, A. (2011). *Qualitative research methods*. London: SAGE.
- Hoelscher, S. (2009). Landscape Iconography. In R. K. Thrift (Ed.), *International encyclopedia of human geography* (pp. 132-139). Amsterdam: Elsevier
- Holloway, L. & Hubbard, P. (2001). *People and place: the extraordinary geographies of everyday life*. Harlow: Prentice Hall.
- Howard, P. (2011). *An introduction to landscape*. Farnham, Surrey, England: Burlington, VT : Ashgate.
- Jensma, G. (2002). Friese cultuur vanuit het verdwijnperspectief. *Noorderbreedte*, 26
- Jensma, G. (2010). Plat land, diepe geschiedenis Friesland als trauma. *De vrije Fries : mengelingen*, 90, 207-222.
- Jungerius, P., Ancker, H. van den, & Wevers, N. (2012). The contribution of Dutch landscape painters to the conservation of geoheritage. *Geology Today*, 28(3), 95-97.
- Kaymaz, I.C. (2012). Landscape Perception. In Ozyavuz, M. (Ed.), *Landscape Planning* (pp.251-276). InTech.
- Kaymaz, I. C. (2013). Urban Landscapes and Identity. In Ozyavuz, M. (Ed.), *Advances in Landscape Architecture* (pp.739-760). InTech.
- Krul, W. (2006). De Haagse School en het nationale landschap. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 121(4), 620-650.
- Kruit, J., Salverda, I.E. & Hendriks, K. (2004). *Regionale identiteit van natuur en landschap; Een verkenning van een containerbegrip en de bruikbaarheid als sturingsinstrument*. Rapport 1014. Wageningen, Alterra.

- Kučan, A. (1999). Cultural landscapes as symbols of national identity-protection or change? The shifting aspects of landscape identity. *Agriculturae Conspectus Scientificus*, 64(4), 259-268.
- Kyle, G. & Chick, G. (2007). The social construction of a sense of place. *Leisure Sciences*, 29, 209–225.
- Lörzing, H. (1986). *Landschapskunst Kunstlandschap*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Lowenthal, D. (2007). Living with and looking at landscape. *Landscape Research*, 32(5), 635-656.
- Mak, G. (2013). Het Friese landschap interesseert ons geen bal. *Friesch Dagblad*, 30 april 2013.
- Mitchell, W.J.T. (2002). *Landscape and Power*. 2e Editie. University of Chicago Press.
- Mous, H. (2008). *De kleur van Friesland, beeldende kunst na 1945*. Leeuwarden: Friese Pers/Noordboek.
- Mous, H. (2012). Het landschap, voorbij het landschap. Geraadpleegd op 26-1-2015 via <http://www.huubmous.nl/2012/09/15/het-landschap-voorbij-het-landschap/>.
- Oakes, T. & Price, P. L. (2008). *The cultural geography reader*. Abingdon: Routledge.
- Paasi, A. (2002). Bounded spaces in the mobile world: Deconstructing ‘regional identity. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 93(2), 137-148.
- Paasi, A. (2003). Region and place: regional identity in question. *Progress in Human Geography* 27(4), 475–485.
- Partoer (2014). Fries burgerpanel over landschap in Fryslân.
- Raad van Europa (2002). *The European landscape convention*. Nummer 98. Straatsburg: Raad van Europa.
- Renes, H. (2012). *Landschap en (Friese) identiteit*. Geraadpleegd op 12-12-2014 via http://www.academia.edu/2570506/Landschap_en_Friese_identiteit

Ruyter, P. (2012). Roepend Landschap. Vier jaar werken aan ruimtelijke kwaliteit in Fryslân. *De Moanne*, 11(8), 38-43.

Schroor, M. (2008). De wereld van het Friese landschap. Noordhoff Uitgevers.

Steenbruggen, H. (2015). Het onbenoembare zoeken. *Friesch Dagblad*, 02-05-2015.

Stobbelaar, D.J. & Hendriks, K. (2006). Landschapsidentiteit. *Landschap : tijdschrift voor Landschapsecologie en Milieukunde*, 23(1), 5-15.

Sulina, J. (2012). Re-scaling landscape. Re-scaling identity. *Science – Future of Lithuania / Mokslas – Lietuvos Ateitis*, 4(2), 135-143.

Taylor, K. (2008). Landscape and Memory: cultural landscapes, intangible values and some thoughts on Asia. In: 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible', 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada.

Vereniging van Universiteiten (VSNU) (2014). De Nederlandse Gedragscode Wetenschapsbeoefening, Principes van goed wetenschappelijk onderwijs en onderzoek.

Westera, J. (2014). De Fries is een verzinsel van ons allen. *Leeuwarder Courant*, 1-30-2014.

Zeeman, M. (1998). De uitvinding van Friesland Een nieuwe geschiedschrijving, maar een ongemakkelijke. *De Volkskrant*, 26-6-1998.

Zeil, W. van (2006). Uyt den gheest. *De Volkskrant*, 21-12-2006. Geraadpleegd op 25-3-2015 via: <http://www.volkskrant.nl/recensies/uyt-den-gheest~a777087/>

Appendix

Figuur 3 Dirk Beintema – Westhem

Figuur 4 Douwe Elias – “Jan aan touw”

Figuur 5 Gea Koevoets

Figuur 6 Gerrit Wijngaarden

Figuur 7 Gert-Jan Veenstra

Figuur 8 Gosse Koopmans

Figuur 9 Gosse Koopmans

Figur 10 Milly Betten

Figuur 11 Wim van der Veer

Figuur 12 Reinder Ourensma

Figuur 13 Reinder Ourensma

Figuur 14 Janneke Hengst